অনুভূতির পারে পারে

শ্রীদেবেন্দ্রনাথ ভট্টাচার্য্য

প্ৰকাশক :
দামোদৰ লাইব্ৰেৰী
অনন্তপুৰ
(নলবাৰী)

●

১ম প্ৰকাশ
ইং ১৯৬২ চন

●

বেচ—২·০০ টকা

●

মুদ্ৰনালয় :
উমা প্ৰেছ
নলবাৰী
(অসম)

পাতনি

এই উপন্যাসখনি অসমীয়া সমাজৰ ঘৰুৱা এটি চিত্ৰ। এই চিত্ৰ অঙ্কন কৰোঁতে অসমীয়া গৃহস্থৰ সাংসাৰিক জীৱনৰ সমস্যাই প্ৰগতিশীল সমাজৰ বিৱৰ্ত্তনৰ সন্ধিক্ষণত কেনে ৰূপ লৈছে—সেই অনুভূতিৰে লিখিবলৈ যত্ন কৰা হৈছে। এই প্ৰচেষ্টা কিমান সফল হৈছে পঢ়ুৱৈ সমাজৰ বিচাৰ্য্য।

'লিখক'

অনুভূতিৰ পাৰে পাৰে
[সামাজিক উপন্যাস]

(এক)

বীৰেনে এম, এ পৰীক্ষাত প্ৰথম স্থান অধিকাৰ কৰিব নোৱাৰিলে। বি, এৰ অঙ্কত প্ৰথম শ্ৰেণীৰ অনাৰ্চ পাই প্ৰথম স্থান অধিকাৰ কৰিছিল। সকলো আচৰিত হ'ল। বীৰেনে মৰ্ম্মান্তিক দুখ পালে। দ্বিতীয় স্থান অধিকাৰ কৰি প্ৰথম শ্ৰেণীত পাছ কৰিলে। সকলোৱে আই, এ, এছ্ পৰীক্ষা দিবলৈ ক'লে—সি নিদিলে। ঘৰতে বহি থাকিল। কেইবাথনো কলেজৰপৰা অধ্যাপক পদত মাতিলে—নগ'ল। বিশ্ববিদ্যালয়েও মাতিলে—সি ধন্যবাদেৰে সৈতে প্ৰত্যাখ্যান কৰিলে।

বাপেক ৰায়বাহাদুৰ মহাদেৱ চৌধুৰী। আহোম ৰজাৰ দিনৰ চৌধুৰী বংশ। বৰ সম্ভ্ৰান্ত পৰিয়াল। আগৰ কায়স্থ নহলেও বিয়াবাৰু কায়স্থ সমাজৰ লগতেই চলে। কায়স্থ শ্ৰেণীত ভুক্ত হৈ গৈছে। ৰায়বাহাদুৰৰ গুণ আৰু যশস্যাৰ কাৰণে সকলোৱে ৰায়বাহাদুৰক ভক্তি কৰি চলে। আহোম ৰজাৰ দিনৰপৰা ভূসম্পত্তিৰ আয়ৰ বলত সংসাৰ চলে, সমাজ সেৱা চলে আৰু দেৱকাৰ্য্য পিতৃকাৰ্য্য চলে। চৌধুৰী ডাঙৰীয়া

স্বাধীন মনোবৃত্তিৰ মানুহ। বীৰেনে চাকৰি কৰিব নোখোজাত বেয়া নাপালে। বৃটিছৰ আমোলৰ ৰায়বাহাদুৰ উপাধি দেশৰ আহ্বানত তেওঁ ত্যাগ কৰিছিল—তথাপিতো মানুহে তেওঁক ৰায়বাহাদুৰ বুলিয়েই কয়। তাত সম্ভ্ৰম আছে—বৃটিছৰ আমোলৰ দাসত্ব মনোভাৱ তাত নাই।

বীৰেনে চৰকাৰী চাকৰি নিবিচৰাত কোনেও আচৰিত নহল। ক'লে যেনে বাপেক তেনে ল'ৰা। বীৰেনহঁতৰ ঘৰ কামৰূপ জিলাৰ মধুপুৰ গাৱঁত—নলবাৰীৰপৰা কিছু আঁতৰত সাত আঠ মাইল দূৰৈত—উত্তৰ ফালে। ঘৰৰপৰা দুই মাইলমান দূৰৈত এখন মধ্য ইংৰাজী স্কুল আছিল। গাৱঁৰ কিছুমান মানুহে সেই স্কুলখন হাইস্কুল কৰিব খুজিলে। ৰায়বাহাদুৰে উৎসাহ দিলে। বীৰেনৰ মনতো উৎসাহ আহিল। তাত অবৈতনিক ভাৱে হেড্‌মাষ্টৰ হ'ল।

ভাল মানুহৰ শত্ৰুৰ অভাৱ নাই। ৰায়বাহাদুৰে ভাবে যে তেওঁৰ কোনো শত্ৰু নাই; কাৰণ তেওঁ নিজে কাকো অন্যায় নকৰে আৰু যথাসাধ্যে মানুহৰ উপকাৰ কৰে। মানুহে উপকাৰ গ্ৰহণ কৰে, কিন্তু মনে মনে শত্ৰুতা আচৰণ কৰে। নিজৰ মনৰ দাপোণত তেওঁ শত্ৰু চিনি নাপায়।

প্ৰেমানন্দ তেওঁৰ ভতিজাক। পিতৃ মাতৃহীন। ৰায়বাহাদুৰে প্ৰেমানন্দ আৰু বীৰেনক সমানে মৰম কৰে। বহু যত্ন কৰিও প্ৰেমানন্দক মেট্ৰিকৰ দুৱাৰ পাৰ কৰাব নোৱাৰিলে। দুষ্ট সংসৰ্গত পৰি প্ৰেমানন্দই পঢ়া-শুনা এৰি দিয়ে। এতিয়া

বীৰেনে এম, এ পাছ কৰি ওলোৱাত প্ৰেমানন্দৰ অন্তৰ্দ্দাহ উপস্থিত হ'ল। তাতে আকৌ হাইস্কুলৰ হেড্‌মাষ্টৰ হোৱাত মনে মনে বৰ বেয়া পালে। অন্তৰত বিদ্বেষৰ জুই ভালকৈয়ে জ্বলি উঠিল। বীৰেনে বা ৰায়বাহাদুৰে এই কথা বুজি নাপালে।

নতুন হাইস্কুলৰ মেনেজিং কমিটি গঠনত প্ৰেমানন্দই বৰ বিৰোধিতা কৰিলে। প্ৰেমানন্দই গাৱঁৰ শত্ৰু মানুহৰ উচটনি পাই নিজে চেক্ৰেটৰী পদৰ বাবে যত্ন কৰিলে; কিন্তু যাৰ প্ৰতি মানুহৰ নৈতিক সমৰ্থন নাই, তেনে মানুহে সমাজত প্ৰতিষ্ঠা কেনেকৈ পাব? গণতন্ত্ৰৰ যুগত আৰু আনফালে বংশ গৌৰৱৰ প্ৰাধান্য সমাজত লাহে লাহে কমি অহাৰ লগে লগে নতুন পৰিবেশত সকলো মানুহৰে আশা আকাঙ্ক্ষা বৃদ্ধি হৈছে। প্ৰেমানন্দৰ স্বভাৱ চৰিত্ৰ ভাল হ'লেও চেক্ৰেটৰী পদ পালেহেঁতেন, কিন্তু অসচ্চৰিত্ৰ আৰু দুৰ্ব্বিনীত লোকক এনে দায়িত্বপূৰ্ণ পদত কোনেও সমৰ্থন নজনালে। যিবিলাক লোকে উচটনি দি প্ৰতিযোগিতাত নমাই দিছিল সেইবিলাকেও সময়মতে সমৰ্থন নকৰিলে।

(দুই)

প্ৰেমানন্দ বীৰেনতকৈ বয়সত ডাঙৰ। কাৰো বিয়া হোৱা নাই। ৰায়বাহাদুৰে প্ৰেমানন্দৰ বিয়াৰ যো-জা কৰিলে। ছোৱালী কামেশ্বৰ দত্তৰ। তেওঁ এজন প্ৰখ্যাত কন্ট্ৰাক্টৰ।

সমাজত প্ৰতিষ্ঠা আছে—জনপ্ৰিয়তা আছে। ধন-সম্পত্তি আগৰো আছে—এতিয়াও আৰ্জ্জিছে। লতিকা দেখিবলৈ ধুনীয়া আৰু স্বাস্থ্যৱতী। এই বছৰ ছাত্ৰবৃত্তি পাছ কৰিছে। সকলোৱে এই সম্বন্ধ পছন্দ কৰিলে। ৰায়বাহাদুৰ নিজে গৈ আঙঠি পিন্ধাই আহিল। ৰায়বাহাদুৰে প্ৰেমানন্দৰ কোনো অভিমত গ্ৰহণ নকৰিলে। ৰায়বাহাদুৰৰ মতৰ বিৰুদ্ধে যে প্ৰেমানন্দ থিয় হব পাৰে এনে কথা তেওঁ কল্পনাও কৰা নাছিল। প্ৰেমানন্দৰ এই বিয়াত আপত্তি কৰিবৰ একো কাৰণ নাই; কিন্তু বীৰেনৰ প্ৰতি যে তাৰ বিদ্বেষ জাগি উঠিছে—সেই হিংসা জুইৰ তাপত উত্তপ্ত হৈ প্ৰেমানন্দই এই বিয়াত সন্মত নহৈ বিৰুদ্ধাচৰণ কৰিব ধৰিলে। খুৰায়েকৰ আগত কোনো কথা ভাঙি-পাতি নকৈ আৰ-তাৰ আগত সম্পত্তি ভাগৰ প্ৰশ্নহে তুলিলে। ৰায়বাহাদুৰে বিয়াৰ যোগাৰ পাতি কৰিব ধৰিলে আৰু ছোৱালীৰ বাপেক ৰামেশ্বৰ দত্তক মাতি আনি বিয়াৰ দিন স্থিৰ কৰিলে। বিয়াৰ দিন স্থিৰ কৰি ৰামেশ্বৰ দত্ত গুচি যোৱাৰ পাচত বীৰেনৰ মাকে ৰায়বাহাদুৰক ক'লে—আপুনি এইখন কি পাতিছে? প্ৰেমে বেলেগ হোৱাৰ প্ৰস্তাৱ দি ফুৰিছে আৰু আপুনি তাৰ বিয়া পাতিছে। আপুনি শেষত লাজত পৰিব।

ৰায়বাহাদুৰ বৰ আচৰিত হ'ল। প্ৰেমানন্দৰ মতিগতি ভাল বাটে যোৱা নাই বুলি তেওঁ সন্দেহ কৰিছিল; কিন্তু বিয়াৰ পাছত দায়িত্ব মূৰত পৰিলে চৰিত্ৰ সংশোধন হৈ যাব

বুলি তেওঁ ভাবিছিল। আৰু ভাবিছিল যে বীৰেনে সম্পত্তি চলাব নোৱাৰিব। প্ৰেমানন্দকে উমৈহতীয়া সম্পত্তি চলোৱাৰ ভাৰ দিব। হাইস্কুলৰ মেনেজিং কমিটি গঠনত প্ৰেমানন্দই গোলমালৰ সৃষ্টি কৰা কথা তেওঁৰ কাণত পৰিছিল; কিন্তু সেই কথাত তেওঁ বৰ গুৰুত্ব দিয়া নাছিল। তেওঁৰ পত্নী অন্নদা দেৱীৰ কথাত তেওঁ বিচলিত হ'ল। ৰায়বাহাদুৰৰ ঘৰত আন কোনো মানুহ নাই। বীৰেন, প্ৰেমানন্দ, তেওঁ নিজে আৰু অন্নদা দেৱী এই চাৰি।

গাৱঁৰ মানুহৰ মনত অন্নদা দেৱী সাক্ষাৎ অন্নপূৰ্ণা। সকলোৱে অভাৱ-অভিযোগ তেওঁ পূৰণ কৰে। অন্নদা দেৱীৰ কাৰণে গাৱঁত কোনো মানুহে হাজাৰ দুখীয়া হ'লেও লঘোনে থাকিব নোৱাৰে। সকলোৰে খবৰ তেওঁ জানে আৰু যথা সময়ত উপযাচি তেওঁ মানুহক সাহায্য কৰে। গাৱঁৰ মানুহেও সেই কাৰণে তেওঁক অকপটে ভক্তি কৰে আৰু মাতৃৰ নিচিনা বুলি ভাবে।

ৰায়বাহাদুৰে জানে যে অন্নদা দেৱীয়ে বিনা আশঙ্কায় কোনো কথাত ৰায়বাহাদুৰক হকা বাধা নকৰে। যৌৱনৰ আৰম্ভণীৰ কালছোৱাত নুবুজি কেতিয়াবা অন্নদা দেৱীৰ কথাত কৰ্ণপাত নকৰিছিল আৰু তাৰ বাবে ঠেকিছিলো। স্বামী-স্ত্ৰীৰ মাজত মতানৈক্য ঘটি মাজে মাজে ঘোৰ অশান্তিৰো সৃষ্টি হৈছিল; কিন্তু অন্নদা দেৱীৰ পতিপৰায়ণতাৰ গুণত আৰু ৰায়-বাহাদুৰৰ সুবিবেচনাৰ গুণত মতানৈক্যৰ কাৰণবোৰ লাহে

লাহে আঁতৰি শান্তি স্থাপিত হয়। উভয়ে উভয়ৰ মনোভাৱ সম্পূৰ্ণ বুজি পোৱাত তেওঁলোকৰ জীৱন শান্তি আৰু আনন্দৰ মাজতে অতিবাহিত হৈছিল। কোনেও কাকো বেছি কথা কব নালাগে। দুটি এটি কথা ক'লেই বাকীখিনি বুজি লবলৈ কাৰো সময় নালাগে। অন্নদা দেৱীৰ এই কথাত ৰায়বাহাদুৰ সেই কাৰণে বিচলিত হ'ল।

তেনেহলে কি কৰা যাব, ৰাণী! ৰায়বাহাদুৰে বিয়াৰ পাছত অন্নদা দেৱীক 'ৰাণী' বুলি সম্বোধন কৰিছিল। সেই সম্বোধন এতিয়া সকলোৰে জনাজাত আৰু ৰায়বাহাদুৰৰ কাৰণে একচেতীয়া।

প্ৰেমানন্দক মাতি আনি তাৰ মত লওক। হাজাৰ হ'লেও নিজৰ ল'ৰা নহয় যেতিয়া সম্পূৰ্ণ জোৰ নাখাটিব। যদি বেলেগ হব খোজে, সম্পত্তি ভাগ কৰি দিয়ক। ৰায়বাহাদুৰৰ বুকুত শেল পৰা যেন হ'ল। বহু সময় নিমাত হৈ থাকিল। অন্নদা দেৱীয়ে জানে যে এই কথাত ৰায়বাহাদুৰে দুখ পাব; কিন্তু কি কৰিব উচিত পৰামৰ্শ দিবই লাগিব। ৰায়বাহাদুৰে চকুৰ আগতে দেখিছে—যে বংশৰ বাকী কেইঘৰ মানুহৰ সমস্ত সম্পত্তি লাহে লাহে বিক্ৰি হৈ গৈছে। বদ্‌নামৰ ভয়ত তেওঁ নিজেও সেইবোৰ সম্পত্তি কিনি ৰখা নাই। বিভিন্ন হৈ গ'লে যে প্ৰেমানন্দই সম্পত্তি ৰক্ষা কৰিব পাৰিব তেনে ভৰষা তেওঁ নকৰে। ৰায়বাহাদুৰৰ প্ৰাণত ই দাৰুণ আঘাত। চৌধুৰী বংশৰ সুবিমল খ্যাতিয়ে গোটেই কামৰূপ জিলা বিয়পি

আছিল। পুৰণি কীৰ্ত্তি-কলাপ সুঁৱৰি আৰু বৰ্ত্তমান বংশৰ লোকসকলৰ অপকীৰ্ত্তিবিলাক চকুৰ আগতে দেখি ৰায়বাহাদুৰৰ প্ৰাণ আতঙ্কিত হৈ উঠিল। বংশৰ মৰ্য্যাদা তেওঁ যিমানখিনি ৰক্ষা কৰি চলিছে সি পূৰ্ব্বৰ মৰ্য্যাদাৰ অনুপাতে অতি সামান্য। এই মৰ্য্যাদাৰ ক্ষীণ আভাও ভৱিষ্যতে নাথাকিব ভাবি তেওঁ হতাশ হ'ল। বীৰেনৰ চৰিত্ৰত তেওঁ আশ্বস্ত; কিন্তু প্ৰেমানন্দৰ চৰিত্ৰত তেওঁ সন্দিগ্ধ। এই দুটি বিপৰীত চৰিত্ৰৰ সংঘৰ্ষত যে বংশ মৰ্য্যাদা অক্ষুণ্ণ থাকিব তেওঁ আশা নকৰে। ৰায়-বাহাদুৰৰ গভীৰ দুখ দেখি আৰু চিন্তাত নিমগ্ন থকা দেখি অন্নদা দেৱী লাহে লাহে গুচি গ'ল।

যি নহওক ভৱিষ্যত কথা ভবিতব্যতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি বৰ্ত্তমান কৰ্ত্তব্য কি তাকে তেওঁ চিন্তা কৰিব ধৰিলে। যিমান ভাবে ভাবনাৰ অন্ত নপৰে। অভিমানী লোক তেওঁ। অভিমানত দাৰুণ আঘাত পৰিছে। পিতৃ-পিতামহৰ জীৱন পদ্ধতি অনুসৰণ কৰি আহিছে তেওঁ ইমান দিনে। প্ৰৌঢ়ত্বৰ শেষ পৰ্য্যায়ত উপস্থিত হৈছে হি। প্ৰেমানন্দই যদি এই বিয়া নকৰায়, তাতকৈ মৃত্যুও যে কাম্য; কাৰণ ৰায়বাহাদুৰে ৰামেশ্বৰ দত্তক শেষ কথা দিছে। প্ৰেমানন্দ যদি তেওঁৰ কথাৰ অবাধ্য হয় তেন্তে সেই লাজ আৰু অপমান তেওঁ সহ্য কৰিব কেনেকৈ? হঠাতে ৰায়বাহাদুৰে ৰাণী! ৰাণী! বুলি অন্নদা দেৱীক মাতিলে। অন্নদা দেৱী আহিল।

ৰায়বাহাদুৰে কলে—"প্ৰেমানন্দই যদি এই বিয়াত

অসন্মতি প্ৰকাশ কৰে, বীৰেনৰ বিয়াকেই পাতিব লাগিব। তাত তোমাৰ আপত্তি আছে নে কি? ৰায়বাহাদুৰে আজি ঘৈণীয়েকৰ মত সুধিছে। ইমান দিনে কোনো কথাত ঘৈণীয়েকৰ মত সোধাৰ আৱশ্যকবোধ কৰা নাছিল। ৰায়বাহাদুৰৰ কোনো কাৰ্য্যত অন্নদা দেৱীৰ মত নাথাকিলে উপযাচি বাধা দি আহিছে। মত থাকিলে মৌন সন্মতি জনাইছে। মতামত সোধাৰ কোনো আৱশ্যক হোৱা নাছিল। আজি হৃদয়ত দৌৰ্ব্বল্য আহিছে আৰু কিংকৰ্ত্তব্যবিমূঢ় হোৱা যেন বোধ কৰিছে—ৰায়বাহাদুৰে। অন্নদা দেৱীয়ে ৰায়বাহাদুৰৰ এই আশঙ্কা বুজি পাইছে। সেই বাবে ক'লে—আপুনি এই বিষয়ে একো ভাবিব নালাগে। প্ৰেমানন্দই যদি বিয়া নকৰায়, এই বিয়া ভাঙি দিব লাগিব। আঙঠি পিন্ধোৱা ছোৱালীৰ বিয়া এইদৰে ভাঙি যায়। দত্ত ডাঙৰীয়াক মই নিজে বুজাই ক'ম। আপোনাৰ সন্মানৰ লাঘৱ তাত নহয়।

জগতৰ নিয়ম নিতৌ পৰিবৰ্ত্তন হব লাগিছে। ৰায়বাহাদুৰে সেইবোৰ কথালৈ মন কৰাই নাই। তাহানিৰ যুগৰ ধাৰণা লৈয়ে জীৱন কটাইছে। আজিৰ যুগত প্ৰত্যেক মানুহৰ জীৱনধাৰাত নতুন সোঁত বব লাগিছে। পুৰণি পদ্ধতি ভাঙি চূৰমাৰ হব লাগিছে। ৰাষ্ট্ৰীয় আইনে নতুন ধাৰা প্ৰৱৰ্ত্তনত সহায় কৰিছে। দেশৰ আইনে, ৰাষ্ট্ৰীয় জীৱনে আৰু সামাজিক জীৱনে নতুন নতুন পথ আবিষ্কাৰ কৰিব ধৰিছে। ৰায়বাহাদুৰে এইবোৰ কথাত কোনো গুৰুত্বই দিয়া নাই। অন্নদা দেৱী তিৰোতা মানুহ। তিৰোতা মানুহৰ স্বভাৱত পৰিবৰ্ত্তনৰ ধাৰা সহজেই ক্ৰিয়া কৰে, তেওঁলোকে অৱস্থা বুজি চলিব পৰা প্ৰকৃতিত গঢ়ি লয়। প্ৰকৃতিৰ অংশজাতা নাৰী জাতি, সকলো অৱস্থাতেই গঢ় লব জানে। অভিভাৱকৰ কথামতে আজি কালিৰ ডেকা-গাভৰুৱে বিয়া নকৰাবও পাৰে, ৰায়বাহাদুৰে নুবুজিলেও অন্নদা দেৱীয়ে সহজে বুজি পায়। অন্নদা দেৱী নিজে এদিন ৰামেশ্বৰ দত্তৰ ঘৰলৈ গৈ দত্ত পৰিয়ালক সমস্ত কথা বুজাই দিলে আৰু সম্প্ৰতি বিয়াৰ বন্দৱস্ত স্থগিত ৰাখি ছোৱালীক পঢ়িবলৈ সুবিধা দিব লাগে বুলি কৈ আহিল। ৰামেশ্বৰ দত্তই সেই কথা অনুসাৰে ছোৱালীক গুৱাহাটীৰ স্কুল হোষ্টেলত পঢ়িবলৈ থৈ দিলে। ৰায়বাহাদুৰক অন্নদা দেৱীয়ে বুজাই দিলে যে ছোৱালীয়ে পঢ়া-শুনা কৰক, এই ছোৱালীৰ বিয়াৰ বাবে দত্ত পৰিয়াল এতিয়া সিমান উৎকণ্ঠিত নহয়। ৰায়বাহাদুৰে মনে মনে লজ্জিত বোধ কৰিলেও একো নামাতিলে।

এই ব্যৱস্থাত ৰামেশ্বৰ দত্ত খুচি হৈছে; কাৰণ লতিকাই বিয়াৰ নামত কান্দি কাটি হুলস্থুল লগাইছিল। তাই পঢ়া-শুনাহে কৰিব—মাকৰ ওচৰত ওজৰ-আপত্তি দেখুৱাইছিল।

(তিনি)

প্ৰেমানন্দই ভাবিলে যে ৰায়বাহাদুৰে প্ৰেমানন্দক ভয় কৰিছে। এই ঘটনাই প্ৰেমানন্দৰ মনত এটা স্বাধীন মনোভাৱ

আনি দিলে। লগে লগে প্ৰেমানন্দৰ উচ্ছৃঙ্খলতা বাঢ়ি গ'ল। কিৰণ নামে ছোৱালীজনীৰ ঘৰলৈ যাতায়াত আৰম্ভ কৰিলে।

কিৰণ অনুন্নত সম্প্ৰদায়ৰ ছোৱালী। স্কুলত পঢ়ে। প্ৰেম পত্ৰ লিখা অভ্যাস আছে। বহুতো ডেকা লৰাৰ লগত তাইৰ সম্বন্ধ গঢ়ি উঠিছে এই পত্ৰৰ বলত; কিন্তু ফান্দত পৰিল প্ৰেমানন্দ। কিৰণৰ লগত পত্ৰ-বিনিময়ত ধৰা পৰিল। সমাজৰ মানুহে কিৰণৰ ঘৰত প্ৰেমানন্দক ধৰি পেলালে আৰু সমাজে দণ্ড বিধান কৰা হিচাবে প্ৰেমানন্দৰ লগত কিৰণক বিয়া দিলে। পিচত আছিল দেশ-সেৱাত মতলীয়া এজন ডেকা উকীল। জাতিহীন ধৰ্ম্মহীন সমাজ প্ৰতিষ্ঠাৰ ইয়াকে এটা প্ৰকৃষ্ট উদাহৰণ স্বৰূপে প্ৰেমানন্দক বাতৰি কাকতত উচ্চ প্ৰশংসা কৰিলে। প্ৰেমানন্দ নতুন পৰিস্থিতিত আনন্দত মতলীয়া হ'ল। চৌধুৰী বংশৰ উপযুক্ত সন্তান প্ৰেমানন্দই সমাজত নতুন সংস্কাৰ আনিলে বুলি ৰাজনীতি মহলত যথেষ্ট স্থান পালে আৰু সমাজ সংস্কাৰৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰেমানন্দৰ স্থান আগশাৰীলৈ আহিল।

ৰায়বাহাত্বৰ মৃতপ্ৰায় হ'ল আৰু উকিলৰ পৰামৰ্শ লৈ প্ৰেমানন্দৰ সম্পত্তি ভাগ কৰি দিলে। গুৱাহাটী চহৰত মূল্যবান্ ঘৰ এটি এৰি দিলে আৰু গাৱঁত পূৰ্ব্বৰ ভেটিত প্ৰেমানন্দক কোনো অধিকাৰ নিদিলে। প্ৰেমানন্দই আপত্তি নকৰিলে। ৰায়বাহাত্বৰৰ ইচ্ছা যে প্ৰেমানন্দ আঁতৰত থকাই ভাল। গাৱঁত থাকি নিত্য নতুন উৎপাত যাতে কৰিব

নোৱাৰে তাৰ ব্যৱস্থা কৰাই ভাল। সম্পত্তিৰ আয়ৰপৰা স্বচ্ছন্দে চলিব পাৰিব প্ৰেমানন্দই। সম্পত্তি বৰ কম নহয়। প্ৰেমানন্দই সভা-সমিতি পাতি সস্ত্ৰীক দেশৰ কামত ব্ৰতী হ'ল।

লতিকাই প্ৰবেশিকা পৰীক্ষা পাছ কৰিলে আৰু ক্ৰমে ক্ৰমে বি-এ পাছ কৰিলে। ঘৰতে সংস্কৃত পণ্ডিত এজনৰ সহায়ত প্ৰাচ্য দৰ্শন আৰু নিজে নিজে পাশ্চাত্য দৰ্শনবোৰ পঢ়িলে। ইংৰাজী সাহিত্য আৰু সংস্কৃত সাহিত্যেও অধ্যয়ন কৰিলে। দেউতাকে বিয়াৰ ব্যৱস্থা কৰিবলৈ যত্ন কৰিব ধৰিলে। ইতিমধ্যে লতিকাৰ স্বাধীন মত গঢ়ি উঠিছে। এতিয়া বিয়াৰ বন্দৱস্ত কৰিবলৈ হ'লে লতিকাৰ মতৰ আৱশ্যক হৈ পৰিছে—দেউতাকৰ ইচ্ছামতে হব নোৱাৰে। দেউতাক নিৰাশ হ'ল।

বীৰেনৰ হাইস্কুলে ঠন্ ধৰি উঠিছে। বীৰেনৰ কাৰ্য্যত কৰ্ত্তৃপক্ষ আৰু সাধাৰণ ৰাইজ সন্তুষ্ট হৈছে। সহশিক্ষাও হয় স্কুলত। ছোৱালীৰ সংখ্যা বাঢ়ি গৈছে কিন্তু স্কুলত কোনো শিক্ষয়িত্ৰী নাই। উপযুক্ত শিক্ষয়িত্ৰী পাবলৈ টান। কিছুদিনৰ পাচত সৰহ দৰ্ম্মহা দি বঙালী দম্পত্তি এযোৰা শিক্ষক-শিক্ষয়িত্ৰী হিচাবে আনিলে। স্বামী-স্ত্ৰী উভয়ে বি-এ পাছ। অতি অমায়িক ব্যৱহাৰ, সুৰুচি সম্পন্ন আৰু বিদ্বান্। এই শিক্ষক-শিক্ষয়িত্ৰী দুগৰাকীয়ে বীৰেনৰ কামত বৰ সহায় কৰে আৰু স্কুলৰ উন্নতিত সকলো কামতে আগবাঢ়ি যায়—ৰেৱতী ৰায় আৰু কামিনী।

ভাৰতীয় জীৱনত এটি বৃহৎ পৰিবৰ্ত্তন আহিব লাগিছে। বীৰেনৰ দৃষ্টিত বহু কথাই বিসদৃশ যেন বোধ হব লাগিছে। ভাৰতীয় কৃষ্টি আৰু সভ্যতা ৰক্ষা কৰা যে ভৱিষ্যতে দুৰূহ কথা হৈ পৰিব এই বিষয়ে বীৰেনৰ সন্দেহ দৃঢ় হব লাগিছে। পৰিবৰ্ত্তনশীল জগতৰ ঘটনাৱলী লক্ষ্য কৰি বীৰেনৰ মনত যেন ভাৰতীয় জীৱনৰ ভাঙন হে আৰম্ভ হৈছে এনে ধাৰণা দৃঢ়তৰ হব লাগিছে। মানুহৰ কথা আৰু কামত সামঞ্জস্য নাই। বহু ক্ষেত্ৰত লক্ষ্য কৰিছে মানুহৰ উক্তিৰ লগত কৰ্ম্মৰ তুলনা কৰিলে বিপৰীতটোহে দেখা যায়। এনে হোৱাৰ কাৰণ বিশ্লেষণ কৰি চায় বীৰেনে আৰু যিমানেই বিশ্লেষণৰ পথত আগ বাঢ়ে, বীৰেনৰ মনত ধাৰণা হয় যে ৰুচি পৰিবৰ্ত্তনেই মানুহৰ মনত বিভিন্ন ক্ৰিয়া কৰিব লাগিছে। ব্যক্তিগত জীৱনত যেনেকৈ ৰুচিয়ে মানুহৰ অন্তৰৰ পৰিচয় দিয়ে, জাতীয় জীৱনতো মানুহৰ সাধাৰণ ৰুচিয়ে জাতিৰ আৰু সমাজৰ আভ্যন্তৰীণ অৱস্থাৰ পৰিচয় দিয়ে। এইযে ৰুচি পৰিবৰ্ত্তন হব লাগিছে আৰু সমাজত এটা নীৰৱ বিবৰ্ত্তন ঘটিব লাগিছে; তালৈ দৃষ্টি কৰি বীৰেন শঙ্কিত হৈ উঠিছে।

বীৰেনে ভাবে যে অতীত কৃষ্টি আৰু সভ্যতাৰ ভিত্তিত ভাৰতীয় জাতি গঠন কৰিব লাগে—এইটো এটা সুস্পষ্ট মত জাতীয়তাবাদিতাৰ। ভাৰতীয় কৃষ্টি আৰু সভত্যা ৰক্ষা কৰিবলৈ হ'লে জাতিৰ ৰুচি পৰিবৰ্ত্তনৰ সোঁতত গা ঢালি দিলে জাতীয়তা গঠন মঙ্গলজনক হবনে নহয় সন্দেহজনক।

ধুতি-পাঞ্জাবীৰ স্থান জাতীয় জীৱনত কমি আহিছে। পোছাকত মানুহৰ ৰুচিৰ পৰিবৰ্ত্তন ঘটিছে। শিশু, তৰুণ আৰু যুৱক-সকলৰ মাজত যদি বিজাতীয় পোছাকে আধিপত্য বিস্তাৰ কৰে আৰু পোছাকৰ ৰুচি যদি ভাৰতীয় জাতীয়তাৰ ভিত্তিত গঠিত নহয়, তেতিয়া খাদি প্ৰতিষ্ঠান আদি জাতীয় কাৰ্য্য-সূচীৰ সফলতা কিমান দূৰ সফল হব? পোছাকত বাজেও আন আন বিষয়েও বিজাতীয় ৰুচি জাতীয় জীৱনত সোমাই যাব লাগিছে।

বীৰেনে এনেবোৰ কথা ভাবি বহি আছে এদিন। এনেতে নতুন শিক্ষক ৰেৱতী ৰায় আহি ওলাল। ৰেৱতী ৰায় দেশ বিভাজনৰ পাচত অসমলৈ আহিছিল—পাকিস্তানৰ পৰা। অসমীয়া ছোৱালী বিয়া কৰাই অসমীয়া হৈ গৈছে। বিজ্ঞানৰ মাষ্টৰ তেওঁ। ৰেৱতী ৰায়ে বীৰেনক প্ৰাচীন পন্থী বুলি ভাবে। আজি কালিৰ দিনত প্ৰাচীন মতবাদ সমাজৰ প্ৰগতিত বিৰোধিতামূলক বুলি ভাবে। সেইবাবে মাজেমাজে হেড-মাষ্টৰ ডাঙৰীয়াৰ লগত কথা পাতিবলৈ আহে। ক্ৰমে ক্ৰমে উভয়ৰ মাজত আন্তৰিকতা গঢ়ি উঠে। দেশ-বিদেশৰ সমস্যা লৈ উভয়ৰ মাজত আলোচনা হয়। ৰেৱতীৰ বয়স বেচি নহয়। চ'ব্বিশপঁচিশ বছৰমান হে হব।

বীৰেনে ৰেৱতীক ক'লে—সমাজৰ গতি লক্ষ্য কৰিছানে? প্ৰগতিৰ নামত যেন অধোগতি হে হৈছে—মোৰ মনত এনে ভাৱ হয়। প্ৰগতিৰ নামত মানুহৰ মনোগতি যেন উদাৰ

হোৱা নাই—সঙ্কীৰ্ণ হৈহে যাব লাগিছে। জাতীয়তাৰ নামত সামাজিক বিপ্লৱৰ সৃষ্টি হৈছে। নতুন নতুন জাতিৰ সৃষ্টি হব লাগিছে। প্ৰাচীন শিল্প, কৃষ্টি, সভ্যতা যেন প্ৰগতিৰ পৰিপন্থী এনে ধাৰণা হৈছে মানুহৰ। পুৰণি প্ৰথাৰ প্ৰতি এটি বিতৃষ্ণা জাগি উঠিছে।

এনে প্ৰশ্নৰ উত্তৰত ৰেৱতীয়ে সদায় আধুনিক মতকে সমৰ্থন কৰে। চিধা-চিধি উত্তৰ দিলে—"উদাৰতাই আধুনিকতাৰ এটি লক্ষণ চাৰ। সমাজৰ সঙ্কীৰ্ণতাৰ গণ্ডীত আজিকালিৰ নতুন সমাজ আৱদ্ধ থাকিব খোজা নাই। দেশ-বিদেশৰ লগত সমসূত্ৰত আৱদ্ধ থাকিব খুজিলে সমাজৰ সঙ্কীৰ্ণ গণ্ডীত আৱদ্ধ থকা সম্ভৱ নহয়। দেশৰ প্ৰচলিত নীতি-নিয়ম কিছু ভঙ্গ কৰিবই লাগিব। তাত যদি আপোনালোকে বেয়া পায়, প্ৰগতিৰ পথত আগুৱাই যাব পৰা নাযাব। আজি বিজ্ঞানৰ যুগত সকলো দেশ আগুৱাই যাব লাগিছে—ভাৰতবৰ্ষ পাছ পৰি থাকিব নোৱাৰে।

—"ৰায়! ভঙা সহজ, গঢ়া টান। সমাজত যি নীতি নিয়ম আছিল, তাক ঢিলাই দিয়া সহজ হৈ পৰিল; কিন্তু সমাজ গঢ়িবলৈ যি দূৰদৰ্শিতা, যুগ-যুগৰ সাধনা, ন্যায়পৰায়ণতা আৰু নৈতিক কঠোৰতা লাগে, তাৰ অভাৱ হলে নৈতিক জীৱনৰ ঠাঁচ দি নতুন সমাজ গঢ়িব পাৰি নে? আদৰ্শ, নীতি আৰু সামাজিক সামঞ্জস্য ৰক্ষা কৰিব পাৰি নে? সকলোবিলাক ৰাজনৈতিক দল সমাজ ব্যৱস্থাত একমত হব পাৰিছে নে?"

—"নতুন সমাজ গঢ়াততো মতভেদ হবই, চাৰ।"

—"সমাজ গঠনতেই যদি মতভেদ হয়, সমাজ যদি গঢ়ি উঠাই নাই, তেন্তে কোন সমাজৰ কল্যাণৰ বাবে ৰাজনীতিজ্ঞসকলে শাসনভাৰ লব খোজে? যিখন সমাজৰ সভ্য সকলো ৰাজনৈতিক দলৰেই লোক, সেইখন সমাজৰ কল্যাণ হে সাধিত হব পাৰে। এখন স্থায়ী আৰু স্থিৰ সমাজৰ কল্যাণহে ৰাষ্ট্ৰই সাধন কৰিব পাৰে। একেখন দেশৰ ভিতৰতে যদি বিভিন্ন সামাজিক মতবাদ হয়, ক্ষমতাত প্ৰতিষ্ঠিত হলে কোন্‌টো দলে কোনখন সমাজৰ কল্যাণ সাধন কৰিব? বিভিন্ন ৰাজনৈতিক দলে যদি বিভিন্ন সমাজ গঢ়িব খোজে, দেশত শান্তি স্থাপন হব নে, অশান্তি বাঢ়িব?"

—"সেইটোৱেটো বৰ্ত্তমান সমস্যা। তাৰহে সমাধান লাগে।"

—"সমস্যা সমাধান হয় যদি সকলোবিলাক ৰাজনৈতিক দলে জাতিৰ মূল স্বাৰ্থবোৰ লৈ ৰাজনৈতিক খেলা নেখেলে। মূল স্বাৰ্থবোৰ মূল অবিসম্বাদী নীতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিব লাগে। অন্নসংস্থান, বস্ত্ৰ সমস্যা, গৃহ নিৰ্ম্মাণ এইবোৰ সমস্যাৰ সৰ্ব্বদলীয় সমৰ্থন থাকিব লাগে। সমাজৰ প্ৰত্যেক মানুহেই যদি আত্মকেন্দ্ৰিক হয়, স্বাৰ্থ পূৰণেই যদি প্ৰত্যেক লোকৰ আদৰ্শ হয়, সমাজ তিষ্ঠিব পাৰে নে? উদ্দেশ্য সৎ নহলে কোনো পদ্ধতি সৎ হব নোৱাৰে। প্ৰত্যেক মানুহে বুজিব লাগিব যে স্বকাৰ্য্য সাধন আৰু পৰহিত কামনা উভয়েই সনাতন ধৰ্ম্ম। নিজে যেনেকৈ বাচি থাকিব লাগে, আনেও

তেনেকৈ বাচি থাকিব লাগে। সহঅৱস্থান মুখত আওবালে নহয়, জীৱনত খটুৱাব লাগিব। ভাৰতীয় সভ্যতাৰ স্বৰূপ কি তাৰ স্পষ্ট ধাৰণা লাগে। সহঅৱস্থান নীতিৰ মৰ্ম্ম অনুভৱ কৰিব লাগে।”

ৰেৱতী ৰায়ে কলে—“এইবোৰ সমস্যা সঁচা, চাৰ। ইয়াৰ সমাধান আৱশ্যক আৰু হবও নিশ্চয়। মই আশাবাদী লোক।

বীৰেনে কলে—“আশাৰ ওপৰতেইটো জীৱন তিষ্ঠি থাকে, ৰায়”—বুলি বীৰেনে হাঁহিব ধৰিলে।

(চাৰি)

দেশত নীৰৱ বিপ্লৱ আগবাঢ়ি গৈছে। সাহিত্য, শিক্ষা, সমাজ, জাতীয়তাবোধ, কৃষি, বাণিজ্য সকলো বিষয়তে পৰিবৰ্ত্তনে দেখা দিছে। পুৰণি সমাজ আৰু ধৰ্ম্মৰ ধাৰাত ভেটা পৰিছে। প্ৰগতিৰ পথত নতুন কৃষ্টিৰ সোঁত ববলৈ আৰম্ভ কৰিছে। স্থিতিস্থাপক অৱস্থা কোনো ক্ষেত্ৰতে নাই। দ্ৰুত পৰিবৰ্ত্তন হব লাগিছে। বিশ্বৰ সকলো দেশতে এটা পৰিবৰ্ত্তনৰ যুগে দেখা দিছে। সকলো জাতিৰ মনতে সংশয়—তৃতীয় মহাসমৰৰ আশঙ্কাত। যুদ্ধৰ ভয়ত সদায় আতঙ্কিত আৰু যুদ্ধৰ আয়োজনত সকলো ব্যস্ত। নতুন নতুন গবেষণা নতুন নতুন অস্ত্ৰৰ আবিষ্কাৰ, নতুন নতুন নীতিৰ অনুশীলন, পাৰস্পৰিক অবিশ্বাস, সংহতিৰ নতুন নতুন প্ৰচেষ্টা আৰু

লগে লগে প্ৰতিযোগিতামূলক সমৰ প্ৰস্তুতিৰ অগ্ৰগতি। আধ্যাত্মিকতাবাদী সকলে প্ৰমাদ গণিছে। বিজ্ঞানৰ বিচিত্ৰজ্ঞানে ধৰ্ম্ম বিজ্ঞানৰ মূলত কুঠাৰাঘাত কৰিব লাগিছে। ভাৰতবৰ্ষৰ সমাজে নতুন গঢ় লবলৈ প্ৰয়াস পাইছে। আমেৰিকাবাসীয়ে চীনৰ আৰু ভাৰতবৰ্ষৰ একান্নবৰ্ত্তী পৰিবাৰৰ গবেষণা চলাব ধৰিছে। ৰাছিয়াৰ শান্তিকামী প্ৰচেষ্টাৰ ফলত গোটেই বিশ্বত সংশয়ে দেখা দিছে। শান্তিৰ আকাঙ্ক্ষাত অশান্তিৰ পৰিবেশ। সংবাদ-পত্ৰ আৰু অনাতাঁৰ কেন্দ্ৰৰ অনুগ্ৰহত গৃহে গৃহে সমস্ত সংবাদ পৰিবেশন হব লাগিছে।

লতিকাৰ প্ৰাণতো বিশ্বৰ নতুন পৰিস্থিতিত নতুন প্ৰেৰণাৰ উদ্ভৱ হৈছে। নিজৰ যেন কিবা কৰিবলগীয়া আছে, কোনো এটা ক্ষেত্ৰত যেন সক্ৰিয় অংশ গ্ৰহণ কৰিব লাগে, এই পৰিবৰ্ত্তনৰ গতিত যেন নিশ্চিন্ত হৈ বহি থকা এটা ভয়ানক অন্যায়, এনে এটি সংশয় এনে এটি কৰ্ত্তব্যৰ আহ্বান নিজ অন্তৰত অনুভৱ কৰিছে লতিকাই। বিয়াৰ বিষয়ে কোনো এটি ভাৱেই মনত উদয় হোৱা নাই লতিকাৰ। দৃষ্টি যাৰ সুদূৰ ভৱিষ্যতত, দেশমাতৃকাৰ আহ্বানত যাৰ প্ৰাণত স্পন্দন আহিছে, যুগান্তকাৰী পৰিবৰ্ত্তনত যাৰ অংশ গ্ৰহণ কৰিবৰ আকাঙ্ক্ষা জাগৃত হৈছে, তেনে এগৰাকী শিক্ষিতা মহিলাক পুৰণিকলীয়া নীতিয়ে আবদ্ধ কৰি ৰাখিব নোৱাৰে। এনে এটি ক্ষণত এটি অস্বাভাৱিক পৰিবেশৰ আবিৰ্ভাৱ হ'ল—লতিকাৰ ঘৰত। কন্ট্ৰাক্টৰ দত্ত ডাঙৰীয়া জৰুৰী কামত যাবলৈ নিজৰ

গাড়ী উলিয়াবলৈ কৈছে ড্ৰাইভাৰক আৰু নিজে ড্ৰয়িং ৰুমৰ বাৰান্দাত থিয় দি অপেক্ষা কৰি আছে। এনে সময়ত প্ৰেমানন্দ আহি দত্ত ডাঙৰীয়াক নমস্কাৰ জনালে। দত্তৰ ভ্ৰু কোঁচ খাই উঠিছিল ক্ষণিকৰ কাৰণে। প্ৰেমানন্দৰ আগমনত দত্তই সন্তোষ পোৱা নাই। তথাপি ভদ্ৰতাৰ খাতিৰত সুধিলে— "ক'ৰপৰা আহিলা বোপা!" বুলি সাদৰ সম্ভাষণ জনাই বহিবলৈ ক'লে। প্ৰেমানন্দ বহিল আৰু ড্ৰয়িং ৰুমৰ ছবি আৰু আচ্‌বাব পত্ৰৰ ফালে দৃষ্টি দিলে। দত্ত ডাঙৰীয়া ভিতৰলৈ প্ৰেমানন্দ অহা বাতৰি দিবলৈ গ'ল। ড্ৰয়িং ৰুমৰ ছবিবিলাকৰ ভিতৰত বীৰেনৰ ছবি এখন আঁৰা আছে দেখিবলৈ পালে। ই এখন সাধাৰণ ফটোগ্ৰাফ্। বীৰেনে কিবা লিখি আছে এনে অৱস্থাত তোলা ফটো এখন। স্থান পাইছে এটি চুকত, কিন্তু বিশেষ যতনেৰে তাক ৰখা হৈছে। প্ৰেমানন্দৰ মনত যি সঙ্কল্প আছিল—সি ঢিলা হৈ গ'ল। মনত আক্ৰোশ জাগিল।

দত্ত ডাঙৰীয়া ওলাই আহি সুধিলে—"কিয় আহিলা বোপা!"

—"লতিকাৰ লগত মোৰ অলপ কথা আছিল। যদি অনুমতি দিয়ে মই লতিকাক লগ পাব খোজোঁ।"

দত্ত ডাঙৰীয়াই পুনঃ ভ্ৰু কোঁচালে। এইবাৰ প্ৰেমানন্দই লক্ষ্য কৰিলে। "ভাল, বাৰু!" এই বুলি দত্ত ডাঙৰীয়াই লতিকাক খবৰ দি নিজৰ কামত ওলাই গুচি গ'ল।

"কিয় আহিলে, মিঃ চৌধুৰী" বুলি লতিকাই হাতযোৰ কৰি নমস্কাৰ জনালে আৰু ওচৰতে চ'কি এখনত বহিল।

প্ৰেমানন্দই লতিকাক বহুতদিন দেখা নাই। কিশোৰী লতিকা আজি গাভৰু মহিলা। মুখত মধুৰ লাৱণ্য, দেহত যৌৱনৰ পয়োভৰ, ওঁঠত হাঁহি আৰু বেশত আধুনিকাৰ মাৰ্জ্জিত সাজ। লতিকা সম্ভ্ৰমময়ী যুৱতী। প্ৰেমানন্দ কিয় আহিছিল—সেই কথা কবলৈ যিমান উজু বুলি ভাবিছিল—মুখামুখিকৈ বহি এনে এগৰাকী মহিলাৰ আগত সেই কথা কোৱা সিমান উজু যেন বোধ নকৰিলে। প্ৰেমানন্দই মনৰ কথা লুকাই ৰাখি আন কথাৰ অৱতাৰণা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিও কোনো কথা কব নোৱাৰিলে। এটি অস্বস্তিকৰ অৱস্থাৰ সৃষ্টি হ'ল। লতিকাই অনুমান কৰিছে—কিয় আহিছে। প্ৰেমানন্দক টান কথা শুনাই দিম বুলি মনে মনে সঙ্কল্প কৰিছিল; কিন্তু প্ৰেমানন্দৰ অৱস্থা দোখ পুতৌ জন্মিল। কিছুদিন আগতে লতিকাৰ কিৰণৰ লগত সাক্ষাৎ হৈছিল। কিৰণে উপযাচি লগ ধৰি লতিকাক সংবাদ পৰিবেশন কৰিছে! এনেতে সৰু পৰিচাৰিকা ছোৱালী এজনীয়ে প্ৰেমানন্দৰ ওচৰত থকা সৰু টিপয় এখনত চাহ-জলপান দি গুচি গ'ল। লতিকাই লওক, মিঃ চৌধুৰী বুলি প্ৰেমানন্দক চাহ খাবলৈ ক'লে।

"আপোনালৈ নাহে নেকি?" প্ৰেমানন্দই সুধিলে। প্ৰেমানন্দই আপুনি বুলি সম্বোধন কৰাত লতিকাই মিচিকি হাঁহিলে। প্ৰেমানন্দৰ লগত লতিকাৰ সৰুকালৰ পৰিচয়

আছিল—দত্ত বংশৰ আৰু চৌধুৰী বংশৰ ঘনিষ্ঠ সম্বন্ধ বহু দিনৰেপৰা। তেতিয়া প্ৰেমানন্দই লতিকাক তুমি বুলিয়েই মাতিছিল।

লতিকাই ক'লে—"মই এতিয়া চাহ নাখাওঁ। গা ধুই উঠিছোঁ মাথোন। মাৰ লগত গোসাঁই ঘৰলৈ যাম।"

"আপুনি গোসাঁই পূজা কৰে নেকি?"

"হয়, আমাৰ ঘৰত পূজা নকৰাকৈ কোনেও একো নাখায়।" প্ৰেমানন্দই চাহ-জলপান খালে। কিছু সময়ৰ পাচত ক'লে যে মোৰ এটা বিশেষ কথা আপোনাৰ লগত আছে। আজি দেখিছোঁ আপোনাৰ সময় কম। আন এদিন আহিম। এতিয়া মই বিদায় হওঁ। উত্তৰৰ প্ৰতীক্ষা নকৰি 'বিদায়' বুলি প্ৰেমানন্দ গুচি গ'ল।

কিৰণৰ লগত লতিকাৰ সাক্ষাৎ হৈছিল—সিদিনা গুৱাহাটীত। কিৰণৰপৰা লতিকাই প্ৰেমানন্দৰ সাংসাৰিক জীৱনৰ অশান্তিৰ আভাষ পাইছে। প্ৰেমানন্দৰ লগত কিৰণৰ মনোবাদ হৈছে। কিৰণৰ কথাৰপৰা বুজা গৈছিল যে সিহঁতৰ বৈবাহিক সম্বন্ধৰ ছেদ পৰিব—অতি সোনকালে। প্ৰেমানন্দই একোকে কব নোৱাৰিলে।

আধুনিক পথত মানুহে আগবাঢ়ি যাবলৈ ইচ্ছা কৰে, কিন্তু প্ৰতি পদক্ষেপত পূৰ্ব্বৰ সংস্কাৰে বাধা দিয়ে। সুবিধা চাই মানুহে আধুনিকতাৰ পথত আগবাঢ়ে; কিন্তু পুৰণি ভাৱে যে মানুহৰ মনত আধিপত্য কৰি থাকে তাৰ গম নাপায়।

আনফালে পুৰণি প্ৰথাৰ সুবিধা চাই স্বাৰ্থ সিদ্ধিৰ বাটত আগ বাঢ়িবলৈ যাওঁতে মানুহে আধুনিক যুগৰ ব্যৱহাৰ বুজি নাপায়। এইদৰে আধুনিকতাৰ লগত প্ৰাচীনতাৰ সংঘাত হয়। প্ৰগতিৰ ৰূপে এইদৰে গঢ় লয়।

উচ্চ শিক্ষিতা আধুনিক যুগৰ লতিকাৰ ব্যক্তিত্বত কিমান পৰিবৰ্ত্তন ঘটিছে প্ৰেমানন্দই উপলব্ধি কৰিব পৰা নাছিল। লতিকাৰ ঘৰত লতিকাক দেখাৰ পাচত লতিকাৰ প্ৰকৃত ৰূপটো প্ৰেমানন্দৰ চকুত ধৰা পৰিল। মহিমাময়ী প্ৰকৃতি, লাৱণ্যময় সৌন্দৰ্য্য আৰু গাম্ভীৰ্য্যময় সৌজন্যৰ ওচৰত প্ৰেমানন্দৰ ব্যক্তিত্ব নিচেই নিম্নস্তৰৰ বুলি প্ৰেমানন্দই অনুভৱ কৰিলে আৰু সেইবাবে নিজৰ কথা প্ৰকাশ কৰিবলৈ সঙ্কুচিত হ'ল।

কিৰণৰ লগত প্ৰেমানন্দৰ মনোমালিন্য ঘটিছে। কিৰণৰ লগত প্ৰেমানন্দৰ মিলন স্বাভাৱিক বাটেদি হোৱা নাই। অৱস্থাৰ তাড়নাত বাধ্যতামূলক মিলনৰ পৰিণতিয়ে প্ৰেমৰ সুমধুৰ ফল নিদিয়ে—দিব নোৱাৰে। চৰিত্ৰৰ কলুষতাই আনে অপমানসূচক নিৰৰ্থকতা। প্ৰেমানন্দ ক্ষেত্ৰতো সেয়ে ঘটিছে প্ৰেমৰ অঙ্কুৰ হয় মানুহৰ পৱিত্ৰ হৃদয়ত। পঙ্কিল হৃদয়ত, কলুষতাৰ মাজত মধুৰ প্ৰেমৰ উদ্ভৱ নহয়। কিৰণ আৰু প্ৰেমানন্দৰ যি পাৰিবাৰিক পৰিবেশ—কিৰণৰ পূৰ্ব্বৰ যি চৰিত্ৰ তাত পৱিত্ৰ প্ৰেমৰ সৃষ্টি হব নোৱাৰে। প্ৰেমানন্দই কিৰণৰ ওচৰত প্ৰেম নিবেদন কৰিবলৈ যোৱা নাছিল। উচ্ছৃঙ্খল যুৱকৰ কাম-বৃত্তি চৰিতাৰ্থ কৰিবৰ যি তাড়না, সেই

তাড়নাতহে অসচ্চৰিত্ৰা নাৰীৰ সঙ্গ বিচাৰি গৈছিল প্ৰেমানন্দ। কিৰণৰ চৰিত্ৰই অসৎ যুৱকমহলত মুখৰোচক উপাদান যোগাইছিল। কিমান যুৱকৰ কাম-লালসা চৰিতাৰ্থ কৰিছে—কিৰণৰ সুকোমল দেহে ; কিন্তু আধুনিক যুগৰ প্ৰগতিৰ সোঁতত ভাহি গ'ল প্ৰেমানন্দ কিৰণৰ লগত। পাৰিবাৰিক আভিজাত্যৰ পৰা প্ৰেমানন্দৰ স্খলন হ'ল। আভিজাত্যাভিমানী ৰায়বাহাদুৰে বিষম আঘাত পালে। সমাজৰ অগ্ৰগতিত এই মিলনে কিমান সহায় কৰিলে তথাকথিত প্ৰগতিবাদী সকলেহে জানে। চৰিত্ৰহীন নৰৰ কাৰ্য্যই আৰু চৰিত্ৰহীনা নাৰীৰ আদৰ্শই সমাজৰ আদৰ্শ মহত্তৰ কৰে নে হীনতৰ কৰে সেই বিচাৰ কোনে কৰিব? কিৰণৰ সমাজত বন্ধুৰ অভাৱ নাই। সম্পত্তিশালী প্ৰেমানন্দৰ গৃহিনী হিচাবে কিৰণৰ অৰ্থৰ অভাৱ নাই। সম্ভ্ৰান্ত চৌধুৰী বংশৰ চৰিত্ৰশালী পূৰ্ব্বপুৰুষসকলৰ আৰ্জিত ধনৰ ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰিছে কিৰণে। আধুনিক সমাজৰ চাকচিক্যত মুগ্ধ প্ৰেমানন্দই কিৰণৰ সঙ্গীসকলৰ অভিপ্ৰায় বুজা নাছিল। চিনেমা চোৱাত, সহ-অভিনয় কৰাত, পিক্‌নিক্ পাৰ্টিত যোগ দিয়াত নাইবা সুখকৰ আমোদ-ভ্ৰমণত কি দোষ থাকিব পাৰে? সংসাৰৰ দৈনন্দিন কাৰ্য্যবোৰ যদি চাকৰ-বাকৰৰ হাতেদি চলি যায়—তুচ্ছ খোৱা-বোৱাৰ ক্ষেত্ৰত আপত্তিৰ কোনো কাৰণ বিচাৰি নাপায় প্ৰেমানন্দই। এইদৰে চলে প্ৰেমানন্দৰ নতুন সংসাৰ।

মানুহৰ যেতিয়া অৰ্থৰ অভাৱ নাথাকে তেতিয়া সাধাৰণতে

মানসিক অৱস্থা প্ৰফুল্ল আৰু পোণপটীয়া হৈ থাকে। প্ৰেমানন্দৰ সম্পত্তিৰ আয় যথেষ্ট ; গতিকে সংসাৰ চলাবলৈ খৰচৰ ভাৱনা প্ৰেমানন্দৰ নাছিল—মনতো বিষাদ ভাৱ নাছিল। ভাৰতীয় সামাজিক আদৰ্শই ক্ৰমে ক্ৰমে সাংসাৰিক অৱস্থাত আঘাত কৰিব ধৰিলে। সাম্যবাদৰ নতুন পদ্ধতিয়ে কৃষক সমাজত শিপা পুতিছে। মাটিৰ আইনৰ পৰিবৰ্ত্তন হৈছে। চিৰাচৰিত নিয়মে মাটিৰ মালিকক শস্যৰ অৰ্দ্ধাংশ দিয়া বন্ধ হৈছে। এতিয়া শস্যৰ কোনো অংশকে নিদিয়াটোহে নিয়মত পৰিণত হোৱা দেখা গৈছে। খাজনা মাটিৰ মালিকে দিব লাগিব—শস্যৰ কোনো ভাগ নাপায়—এনে অৱস্থা হৈছে সমাজৰ। খাজনালৈ দিয়া মাটিবো খাজানা আদায় নহয়। এইদৰে সমাজত এটা বিশৃঙ্খল অৱস্থাৰ সৃষ্টি হৈছে আৰু জমীৰ আয় কমি গৈছে। আদালতৰ যোগেদি যি সহায় পোৱা যায়—তাৰ তুলনাত খৰচ আৰু শক্তি বেচি খৰচ হয়। ডিক্ৰিজাৰী কৰাতো নানা প্ৰকাৰ হাঙ্গামা। মাটিৰ মালিক-সকলৰ নিৰুপায় অৱস্থা। চৰকাৰৰ ফালৰ পৰা যি নিয়ম কৰি দিছে—তাক যদি সৰ্ব্বসাধাৰণে ঠিকমতে মানি চলিলহেঁতেন তেন্তে এনে বিশৃঙ্খলাৰ সৃষ্টি নহলহেঁতেন আৰু আয়ৰ মাত্ৰা কমিলেও কিছু আয় থাকিলহেঁতেন। বিক্ৰি কৰিবলৈকো টান হৈছে—গ্ৰাহক পোৱা নাযায়। মাটি বিক্ৰি কৰিলেও দখল দিব নোৱাৰি। ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতাৰ মাজত পুনঃ মামলা-মোকৰ্দ্দমাৰ সৃষ্টি হয়। এইদৰে মানুহে নিজৰ স্বাৰ্থৰ ফালে

চাই আইনৰ কথা কয় আৰু বে-আইনি হিচাবে পৰৰ স্বাৰ্থ হানি কৰে। প্ৰেমানন্দৰ সকলো আয় মাটিৰ পৰাহে। গতিকে প্ৰেমানন্দৰ আয় কমি গৈছে আৰু কিৰণৰ বিলাসৰ যোগান ধৰা প্ৰেমানন্দৰ পক্ষে কঠিন হৈ পৰিছে। এনে অৱস্থাত সুখী ভাৱে দাম্পত্য-জীৱন যাপন কৰা দম্পতীসকলৰ মাজতো বিষাদৰ ছাঁ পৰে। প্ৰেমহীন কামনাত আৱদ্ধ হোৱা দম্পতিৰ মাজত মনোমালিন্যৰ সৃষ্টি হোৱা স্বাভাৱিক কথা।

এনে এটি মানসিক অৱস্থা লৈ প্ৰেমানন্দ লতিকাৰ ওচৰলৈ আহিছিল। লতিকাই তাহানি কালত প্ৰেমানন্দৰ লগত তাইৰ বিবাহ প্ৰস্তাৱ চলিছিল—সেই কথা মনে মনে সমালোচনা কৰিলে—বীৰেনৰ কথাও মনে মনে ভাবিলে। লতিকাৰ মনত প্ৰেমানন্দৰ প্ৰতি এটি পুতৌভাৱ আপোনা-আপুনি আহিল আৰু বীৰেনৰ প্ৰতি এটি শ্ৰদ্ধা জাগি উঠিল।

(পাঁচ)

বীৰেনৰ স্কুলথন খোলা পথাৰত। নিজঘৰৰপৰা প্ৰায় দুই মাইল আঁতৰত। বীৰেন স্কুলৰ কম্পাউণ্ডত থাকে—হেড্‌মাষ্টৰলৈ সজা ঘৰত। নিজৰ ঘৰৰপৰা অহা-যোৱা কৰিব পাৰিলেহেঁতেন, কিন্তু নিজৰ স্কিম অনুসৰি স্কুল গঢ়িবৰ উদ্দেশ্য

আগত লৈ বীৰেন স্কুল কম্পাউণ্ডত আছে। ঘৰতো বিশেষ জঞ্জাল নাই। সাংসাৰিক গৃহকাৰ্য্যৰ ফালে বীৰেনে নাচালেও চলে।

স্কুল কম্পাউণ্ডৰ পূবফালে এটা ডাঙৰ পুখুৰী খনোৱা হৈছে। পুখুৰীৰ উত্তৰ ফালে হোষ্টেল আৰু ষ্টাফ্ কোৱাৰ্টাৰ। দক্ষিণ ফালে খেলাৰ পথাৰ। পুখুৰীত মাছ পোহা হৈছে। পাৰত ফুলনি আৰু শাক-পাঁচলিৰ বাগিছা পতা হৈছে। ঠায়ে ঠায়ে মানুহ বহিবলৈ দুই এখন আৰ্ম বেঞ্চও পতা আছে। এনে এখন বেঞ্চত আবেলি পৰত বীৰেন অকলে বহি আছিল। এনেতে লতিকা আৰু কামিনী আহিল। বীৰেনৰ লগত লতিকাৰ পৰিচয় আছে, কিন্তু মুক্ত আলাপ হোৱা নাই কোনো দিন। পাৰিবাৰিক সম্বন্ধৰ বাবে উভয়ে উভয়ৰ আত্মীয় বুলিও উভয়ৰে মনত এটি ভাৱ আছে। উভয়ে উভয়ৰ আদৰ্শবাদ আৰু মনোগতিৰ পৰিচয় ভালদৰে পায়। চৌধুৰী পৰিয়াল আৰু দত্ত পৰিয়ালৰ মাজত যি ঘনিষ্ঠতা আছিল তাৰপৰা উভয়ে উভয়ৰ অতি অন্তৰঙ্গ হৈ উঠাই স্বাভাৱিক আছিল; কিন্তু বীৰেন আৰু লতিকাৰ মাজত তেনে ঘনিষ্ঠতা গঢ়ি উঠা নাছিল।

বীৰেনে লতিকা আৰু কামিনীক বহিবলৈ দিবৰ কাৰণে দুখন চেয়াৰ অনালে।

"বীৰেন দা! মই তোমাৰ স্কুল চাবলৈ আহিলোঁ। তোমাৰ কথা আৰু তোমাৰ স্কুলৰ কথা বহুতদিন আগৰেপৰা

শুনি আছোঁ; কিন্তু দেখা নাছিলোঁ। তোমাৰ কল্পনা অতি সুন্দৰ হৈছে। কল্পনাৰ যি বাস্তৱ ৰূপ দিবলৈ যত্ন কৰিছা, তাক যি কোনো মানুহে দেখিলে সন্তুষ্ট নহৈ নোৱাৰে।

"সমাজৰ পৰিস্থিতিয়ে মোৰ কল্পনাৰ ক্ষেত্ৰত বাধা সৃষ্টি কৰিছে"—বীৰেনে উত্তৰ দিলে।

"কি কথাত? ভালকৈ বুজাই কোৱাচোন?"

"বুজাই কোৱাও মুস্কিল। আমাৰ সমাজত এটা বিকট বিলাসিতা সোমাই গৈছে। যি কোনো কাৰণেই নহওক মানুহৰ কৰ্ম্মবিমুখতা আহিছে। কামৰ দায়িত্ব আৰু সামাজিক উপযোগিতা মানুহে নুবুজে। নিজৰ কামটোও আনৰ হতুৱাই কৰাব খোজে। নিজে নকৰিব পাৰিলে যেন এটা 'মস্ত বড়' লাভ হ'ল—তেনে ভাৱ। এলাহ বা লেজিনেছ্ জাতীয় চৰিত্ৰত সোমাই গৈছে।"

"কিয় এনে হৈছে?"

"ই এটা প্ৰতিক্ৰিয়া বুলিহে মোৰ অনুমান হৈছে। সকলো দেশৰে জীৱনধাৰাৰ এটি চিৰন্তন গতি থাকে। সেই গতিত মানুহে ই পুৰুষৰপৰা সি পুৰুষে পূৰ্ব্বৰ সংস্কাৰ পায় আৰু নতুন অভিজ্ঞতা লাভ কৰি পূৰ্ব্বৰ সংস্কাৰৰ আৱশ্যকীয় পৰিবৰ্ত্তন ঘটায়। আমূল পৰিবৰ্ত্তনৰ আৱশ্যক নহয়; কিন্তু আমাৰ দেশত ঠিক তাৰ ওলোটা হোৱা যেন দেখা যায়।"

"কেনেকৈ?"

"পূৰ্ব্বৰ সংস্কাৰৰ আংশিক পৰিবৰ্ত্তন আমাৰ দেশে

নিবিচাৰে—আমূল পৰিবৰ্ত্তন বিচাৰে। তাৰপৰা নতুন অভিজ্ঞতাৰ পৰা জীৱনপদ্ধতি গঢ়াত বাধা পৰে। পুৰণি সংস্কাৰ সম্পূৰ্ণ এৰিবও নোৱাৰি—নতুনটো সম্পূৰ্ণ গ্ৰহণ কৰিবও নোৱাৰি। অৰ্থনৈতিক অস্বচ্ছলতাও এটি কাৰণ হয়। অৰ্থনৈতিক স্বচ্ছলতা থাকিলেও নিজ নিজ পৰিয়ালৰ, সমাজৰ আৰু স্বকীয় মনোবৃত্তিৰ কাৰণে প্ৰতি খোজতে বাধা অনুভৱ কৰে।"

"ক্ৰমে ক্ৰমে হব।"

"ক্ৰমে ক্ৰমে সমাজ গঢ়া পদ্ধতি এইটো নহয় যেন লাগে। আৰু ক্ৰমে গঢ়িবলৈ যাওঁতেও গঢ়া নহব—পাচলৈহে থব লাগিব।"

"কিয়?"

"লক্ষ্য স্থিৰ নাই। কি লক্ষ্যত আমাৰ সমাজ চলিছে? যি লক্ষ্যত চলিছে সেই লক্ষ্যৰ মূল্য ভাৰতৰ জাতীয় জীৱনত কিমানখিনি, তাকো যেন বুজি পোৱা নাই।"

এনেতে বেৱতী আহি ওলাল।

"বহা, বায়!" বুলি বীৰেনে ক'লে। বীৰেনে কোৱাৰ লগে লগে লতিকা আৰু কামিনী থিয় হ'ল আৰু নিজৰ নিজৰ চেয়াৰ এৰি দিলে। বীৰেনে বুজি পাই নিজেও উঠি বেঞ্চখন এৰি দিলে আৰু নিজে এখন চেয়াৰত বহিল। কামিনী আৰু লতিকা বেঞ্চত বহিল।

"লতিকা দেৱীৰ লগত আপোনাৰ আগৰ পৰিচয় আছে—নহয়, চাৰ!" বুলি ৰায়ে সুধিলে।

"আছে। আমাৰ ভিতৰত যদিও মিতিৰৰ সম্বন্ধ নাই—তথাপি আমি উভয় পৰিয়াল মিতিৰ কুতুমৰ নিচিনা।"

"মোৰ লগত পৰিচয় আগেয়ে নাছিল যদিও মই তেওঁৰ বিষয়ে কামিনীৰ মুখত নিতৌ শুনি থাকোঁ। লতিকা দেৱীৰ বয়স কম হলেও বহু বিষয়ৰে জ্ঞান আছে। আজি আমাৰ ঘৰত বহুত কথাৰ আলোচনা হৈ গৈছে।"

লতিকা লাজতে ৰঙা পৰিল।

"মই জানোঁ—বায়!"

"আপোনালোকে কি কথা পাতিছিল—চাৰ?"

"তোমাৰ-আমাৰ ভিতৰত নিতৌ যিবোৰ কথা হয়—সেই কথাকেই ওলাইছিল।"

"এই জোপা ফুল ধুনীয়া হৈ উঠিছে" বুলি লতিকাই হঠাতে এজোপা গোলাপ ফুলৰ ফালে আঙুলিয়ালে।

বীৰেনে ক'লে—"মই নিজ হাতে পতি কৰি এই জোপা ফুল বঢ়াইছোঁ। আমাৰ ফুলনিত যিমানবোৰ গছ আৰু ফুল দেখিছা—তাৰ প্ৰতি আমাৰ স্কুলৰ হয় কোনোজন মাষ্টৰৰ, নহয় কোনোজন ছাত্ৰৰ বা কোনো এটা শ্ৰেণীৰ বিশেষ মনোযোগ আছে।"

"এইটো বাধ্যতামূলক নেকি?"

"নহয়, যি সমাজৰ বিষয়ে এতিয়াই আলোচনা কৰিছিলোঁ, সেই সমাজত বাধ্যতামূলক ভাৱে একো কৰিব নোৱাৰি। স্কুলৰ দৈনন্দিন ৰুটিনত বাধ্যতামূলক ভাৱে কৰাব গলে হয় ছাত্ৰ সমাজত নাইবা অভিভাৱকৰ সমাজত এটা অবাঞ্ছিত প্ৰতিক্ৰিয়াই দেখা দিব।"

"তেন্তে কেনেকৈ কৰিছে?"

"স্বেচ্ছামূলক ভাৱে। মই নিজেও কাম কৰোঁ—শিক্ষক-বিলাকেও কৰে। শিক্ষকবিলাককো মই বাধ্য কৰা নাই। যাৰ যেনে ইচ্ছা তাকে কৰে। নিজৰ প্ল্যান্ কি মোক ক'লেই মই অনুৰূপে ব্যৱস্থা কৰি দিওঁ। স্থান নিৰ্দ্দেশ কৰি দেখুৱাই দিওঁ। নিজৰ নিজৰ পছন্দমতে কাম কৰে। যেনে—বহুত ৰকমৰ গোলাপ ফুল আছে, মই এই ৰঙা বিধ পছন্দ কৰোঁ যদিও গোলাপ নামৰ সৈতে ৰজিতা খাবলৈ ইয়াৰ গোলাপী ৰং নাই।"

"পুখুৰীটোৰ পানী খুব ভাল যেন দেখিছোঁ—ইয়াত মাছ আছে নে?" বুলি লতিকাই সুধিলে।

"আছে, ভাল মাছেই আছে। ৰৌ, চিতল আৰু ভোকা মাছৰ পোণা দিছিলোঁ। সোনকালে ডাঙৰ হৈছে। চাৰি-পাঁচ সেৰ ওজনৰ হৈছে। অহা বছৰলৈ কিছু তোলা হব। এই বছৰ মাৰিব খোজা নাই। মৰম লাগে দেখোন।"

এনে ধৰণৰ আৰু দুই এটি কথা পতাৰ পাচত লতিকা আৰু কামিনী বিদায় হ'ল।

"লতিকাক দেখি ভাল লাগিল, বায়।" এনেতে বীৰেন বুলি মাত লগাই প্ৰেমানন্দ ওলালহি।

"তুমি ক'ৰপৰা আহিলা দাদা!" বীৰেনে প্ৰশ্ন কৰিলে।

"মই এই মাত্ৰ আহিছোঁ, এটা বিশেষ কথা আছে"—বুলি

প্ৰেমানন্দই ৰেৱতীৰ ফালে দৃষ্টি কৰাত বীৰেনে ৰেৱতীক বিদায় দি প্ৰেমানন্দক নিজৰ ঘৰলৈ লৈ গ'ল।

বীৰেনৰ ঘৰটোৰ তিনিটা ৰুম, মাজৰ ৰুমত বিশিষ্ট আলহী আহিলে বহিব দিয়ে। সন্মুখৰ ৰুমটোত কাম-কাজ কৰিবলৈ এখন টেবিল আছে আৰু বাহিৰা মানুহক বহিবলৈ দিবৰ কাৰণে কেইখনমান চেয়াৰ আৰু এখন আৰ্ম বেঞ্চও আছে। এচুকত স্কুলৰ কাগজ-পত্ৰ থোৱাৰ কাৰণে এটি আলমাৰী আছে। কেইখনমান কিতাপো তাত আছে।

মাজৰ ৰুমটোৰ আচবাব-পাতি বৰ ধুনীয়া আৰু ড্ৰইং ৰুম চেট্ এটি সজোৱা আছে। পহুৰ শিঙত বেৰত মহাত্মা গান্ধী, জৱহৰলাল নেহৰু, পণ্ডিত মালবীয়, তৰুণ ফুকন, নবীন বৰদলৈ, গোপীনাথ বৰদলৈ আদি কেইজনমান নেতাৰ ছবি আছে। দুটা কিতাপৰ আলমাৰী আছে— এটাত সংস্কৃত, বঙালী আৰু অসমীয়া কিতাপ আছে। আনটোত ইংৰাজী কিতাপ আছে। চুকত এখন ৰাইটিং টেবিলো আছে।

শোৱা ৰুমটোত কেৱল পালঙ্ক এখন, টিপয় এখন আৰু আল্না এডাল আছে। লগতে লগা দুটা সৰু ৰুম আছে। এটা বাথ্ৰুম্ আনটো প্ৰাৰ্থনা ঘৰ।

প্ৰেমানন্দক মাজৰ ৰুমটোত বহিবলৈ কৈ চাকৰক চাহ-জলপান দিবলৈ ক'লে। পাচত নিজেও বহিল।

প্ৰেমানন্দই যি কথা কবলৈ বুলি আহিছিল—এতিয়া মুখামুখি হোৱাত কবলৈ সঙ্কোচ বোধ কৰিছে। বীৰেনৰ ঘৰত

বীৰেনৰ এটা বিশেষ মৰ্য্যাদা গঢ়ি উঠিছে বুলি প্ৰেমানন্দৰ বোধ হ'ল। বীৰেনৰ গাম্ভীৰ্য্যপূৰ্ণ মুখ দেখিও প্ৰেমানন্দই খোলাখুলি ভাৱে নিজৰ মনৰ কথা কবলৈ টান পালে। সেইবাবে কিছু সময় মনে মনে থাকিল—যেন চাকৰে চাহ অনাটোকে বাট চাইছে। ইতিমধ্যে চাকৰে চাহ-জলপান লৈ আহিল। চাহ খোৱাৰ লগেলগে প্ৰেমানন্দই ক'লে—"মোৰ ঘৰত বৰ অশান্তি হৈছে। কিৰণৰ মতি-গতিৰ পৰিবৰ্ত্তন হৈছে। আমাৰ মাজত বিবাহ-বিচ্ছেদৰ উপক্ৰম হৈছে।" হঠাৎ এনে এটি কথা শুনিব বুলি বীৰেনে ভবা নাছিল। সম্পত্তি সম্পৰ্কীয় কিবা কথা কব বুলিহে ভাবিছিল। প্ৰেমানন্দয়ো ঠিক এই কথা কবৰ বাবে বীৰেনৰ ওচৰত অহা নাছিল। উদ্দেশ্য বেলেগ আছিল; কিন্তু আচল কথা কবলৈ সঙ্কোচ বোধ কৰিহে নকবলগা কথা কৈ পেলালে। প্ৰেমানন্দৰ মনত আন এটি ভাৱে খেলা কৰিছে। কিৰণৰ লগত বিবাহ-বিচ্ছেদ হ'লে প্ৰেমানন্দই তাৰ পাচত কি কৰিব?

বীৰেনে এই কথাৰ কোনো জবাব নিদিলে। এনেয়ে চৌধুৰী পৰিয়ালত কিৰণৰ আবিৰ্ভাৱ লজ্জাকৰ ঘটনা। বিবাহ-বিচ্ছেদ যদি হয়, তাত বীৰেনৰ পক্ষে বা পৰিয়ালৰ পক্ষে একো দুখৰ কথা নহয়, বৰঞ্চ সুখৰ কথাহে। সামাজিক দৃষ্টিভঙ্গীত একো লাজৰ কথা নহয়, বৰঞ্চ অতি স্বাভাৱিক কথাহে। তথাপি বীৰেনে মতামত দিবলৈ ভাল নাপালে।

প্ৰেমানন্দই বুজি পালে যে উত্তেজনাৰ বশত ইয়ালৈ

আহি এই কথা বীৰেনৰ লগত আলোচনা কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰাটো প্ৰেমানন্দৰ পক্ষে ভাল হোৱা নাই। অৱস্থা বিশেষে মানুহে সময় আৰু ক্ষেত্ৰ নুবুজি এনে একোটি অসামঞ্জস্য পৰিস্থিতিৰ সম্মুখীন হবলগীয়া হয়। প্ৰেমানন্দৰ মন চঞ্চল, দুঃখিত আৰু নিস্তেজ হৈ পৰিছে। দুখ আৰু অনুশোচনাত মন ভাৰাক্ৰান্ত হৈ পৰিছে। বংশৰ অভিমান আৰু নিজৰ দুষ্কাৰ্য্যৰ পৰিণাম সুঁৱৰি বৰ্ত্তমান অস্বাভাৰিক পৰিস্থিতিত পৰি নিজৰ মানুহৰ ওচৰ চপা স্বাভাৰিক গতি। প্ৰেমানন্দ অহাত বীৰেনে সেই কথা বুজি পাইছে; কিন্তু নিজৰ দাদা এজনক এনে অৱস্থাত পৰামৰ্শ দিবলৈ ভাল পোৱা নাই; বিশেষকৈ প্ৰেমানন্দৰ সকলো কাৰ্য্যতে বীৰেনে উদাসীন মনোভাৱ লৈয়ে আছে। প্ৰেমানন্দৰ অধঃপতনত দুখ পাইছে, কিন্তু উদ্ধাৰৰ উপায় চিন্তা কৰা বিধৰ প্ৰকৃতি বীৰেনৰ নাই।

প্ৰেমানন্দই লাহে লাহে বিদায় ল'লে।

প্ৰেমানন্দৰ সংসাৰত নানা প্ৰকাৰ বিশৃঙ্খলাই দেখা দিছে। আধুনিক জগততো প্ৰেমানন্দ আৰু কিৰণৰ মিলন মানুহে ভাল চকুৰে চোৱা নাই। প্ৰগতিবাদী সকলেও এই মিলন আদৰ্শমূলক বুলি ভাবিব পৰা নাই। গতিকে প্ৰেমানন্দৰ মনত শান্তি নাই; তদুপৰি প্ৰেমান্দনই কিৰণৰ ভালপোৱা পোৱা নাই। কিৰণৰ নিচিনা ছোৱালীয়ে কাকো ভাল পাব নোৱাৰে। সম্প্ৰতি কিৰণ এজন ধনী ব্যৱসায়ীৰ আকাঙ্ক্ষাৰ বস্তু হৈ পৰিছে। এইজন মানুহ বিহাৰৰ। এওঁৰ পিতাকে

গুৱাহাটীত চিনেমা হল খুলি ব্যৱসায় কৰে আৰু পিতাকৰ মৃত্যুৰ পাচত এই বিহাৰীলালেই একমাত্ৰ পুত্ৰ হিচাবে চিনেমা হলৰ মালিক হয়। কিৰণ আৰু বিহাৰীলালৰ মাজত ঘনিষ্ঠতা বাঢ়ি গৈছে। কিৰণৰ ধাৰণা যে বিবাহ-বিচ্ছেদৰ পাচতেই বিহাৰীলালে কিৰণক বিয়া কৰাব। বিবাহ-বিচ্ছেদ নহলে যে বিহাৰীলালে বিয়া কৰাব নোৱাৰে সেই কথা স্পষ্টকৈ কৈ দিছে।

কিৰণ গাওঁৰ ছোৱালী হ'লেও ইতিমধ্যে আধুনিক জগতৰ লাস-বিলাসৰ সকলো প্ৰকাৰ নিয়ম পদ্ধতি আয়ত্ত কৰি লৈছে। কাৰ লগত কেনে ধৰণে কথা কব লাগে তাক জানে। মাৰ্জ্জিত ধৰণে কথা কৈ মানুহৰ মন ভুলাব জানে। প্ৰেমানন্দৰ লগত এতিয়াও কোনো প্ৰকাৰ ৰূঢ় ব্যৱহাৰ কৰা নাই; কিন্তু বিহাৰীলালৰ লগত অবাধ মিলনত কোনো প্ৰকাৰ বাধা প্ৰেমানন্দই দিব পৰা নাই। বিহাৰীলাল প্ৰেমানন্দৰ চক্ষুশূল হৈ পৰিছে; কিন্তু বিহাৰীলালে প্ৰেমানন্দৰ পৰা আঁতৰত থাকিহে নিজৰ বিলাস উপভোগ কৰি আছে।

এনে এটি সময়ৰ ভিতৰত বিহাৰীলাল এদিন আহি প্ৰেমানন্দক সাক্ষাৎ কৰে। বিহাৰীলালে কয়, যে প্ৰেমানন্দই যদি গুৱাহাটীৰ চিনেমা ঘৰটো কিনি লব পাৰে তেন্তে বিহাৰীলালে অসম এৰি যাব। প্ৰেমানন্দই এই প্ৰস্তাৱত ৰাজী হবলৈ ইচ্ছুক হলেও উপযুক্ত মূল্য দিবলৈ সঙ্গতিৰ অভাৱ বোধ কৰিছে। বিহাৰীলালে বুধি দিলে, যে সম্প্ৰতি

যদি নগদ দহ হাজাৰ টকা দিয়ে বাকী চল্লিছ হাজাৰ টকা চাৰি বছৰত ক্ৰমে ক্ৰমে শোধ কৰিলেও হব। এই চৰ্ত্তত প্ৰেমানন্দ উৎসাহিত হ'ল—চিনেমাৰ আয়ৰপৰা এই ধাৰ শোধ কৰিব পাৰিব বুলি ভাবি। বিহাৰীলাল গুচি গ'লে কিৰণৰ মতিগতিও ফিৰিব পাৰে বুলি প্ৰেমানন্দৰ আশাও হ'ল। প্ৰেমানন্দই কিৰণক ভাল পায় যদিও, তাৰ প্ৰতিদান পোৱা নাই। বিচ্ছেদ সহিবলৈকো মন ডাঠ কৰিব পাৰা নাই। মানুহৰ মনৰ খবৰ নিজেও নাজানে; আন মানুহে আন মানুহৰ মনৰ খবৰ কেনেকৈ পাব? এনে অৱস্থাত অস্থিৰ মন লৈ কি কৰা উচিত, কি কৰা অনুচিত একো স্থিৰ কৰিব নোৱাৰি হঠাতে বীৰেনৰ লগত পৰামৰ্শৰ বাবে প্ৰেমানন্দ আহিছিল। আহি যেতিয়া লতিকাক বীৰেনৰ লগত কথা পাতি থকা দেখিলে তেতিয়া তাৰ মনৰ গতিৰ পৰিবৰ্ত্তন হ'ল। প্ৰেমানন্দই মন খুলি বীৰেনৰ লগত কথা পাতিব নোৱাৰিলে। মনৰ কথা মনতে থাকিল। দুখ মনে গুচি গ'ল। বীৰেনেও প্ৰেমানন্দৰ বিষয়ে চিন্তা কৰি বৰ দুখ অনুভৱ কৰিলে।

জগতত নানা প্ৰকাৰ বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ ঘটনা ঘটে। কোন সময়ত মানুহৰ মনৰ গতিৰ পৰিবৰ্ত্তন হয় কোনেও আগৰপৰা বুজি নাপায়। বিৰুদ্ধ ঘটনাৰ সমাবেশ আৰু অৱস্থা বিপৰ্য্যয়ৰ মাজত মানুহে সঙ্কল্প স্থিৰ ৰাখিব নোৱাৰে। সাধাৰণ মানুহৰ মানসিক পৰিবৰ্ত্তন বিভিন্ন অৱস্থাৰ পৰাই হয়। জনা কথাৰো

ভুল হয়—নাজানিও মানুহে ভুল কৰে। সংসাৰৰ যেন এয়ে নিয়ম। অনিয়মৰ মাজতো শৃঙ্খলা বিচাৰি পোৱা মানুহ আছে আৰু নিয়মৰ মাজতো মানুহে দিহা-বুধি হেৰুৱায়। চৌধুৰী পৰিয়ালৰ সুশৃঙ্খল পাৰিবাৰিক জীৱনত বিশৃঙ্খলা আহে প্ৰেমানন্দৰ উচ্ছৃঙ্খল জীৱনৰপৰা। পৰিয়ালৰ এটা বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ সুনামৰ হানি হয়। প্ৰেমানন্দৰ জীৱনত অভূতপূৰ্ব্ব পৰিবৰ্ত্তন ঘটিছে; বীৰেনেও নিজৰ জীৱনৰ লক্ষ্য স্থিৰ কৰি লব পৰা নাই। দেশ-সেৱাৰ নামত যি মহান্ উদ্দেশ্য আগত লৈ শিক্ষা ব্ৰতত নামিছিল—দেশৰ প্ৰতিকূল পৰিস্থিতিত বীৰেনৰো সেই আগ্ৰহ আৰু উৎসাহ এতিয়া নাই। এই পৰিবাৰৰ বংশানুক্ৰমিক গৌৰৱ, প্ৰতিষ্ঠা আৰু আদৰ্শত কোনো এজনো থাকিব পৰা নাই। প্ৰেমানন্দৰ জীৱনত পুনঃ পৰিবৰ্ত্তনৰ সূচনাই দেখা দিছে। বীৰেনৰ প্ৰকৃত সাংসাৰিক জীৱন আৰম্ভ হোৱাই নাই। আদৰ্শবাদী বীৰেনে দাৰ্শনিক মনোভাৱ লৈয়ে আছে। চিৰাচৰিত নিয়ম অনুসাৰে চলিলে হয়তো বীৰেনে আজি চৰকাৰৰ উচ্চ পদস্থ কৰ্ম্মচাৰী হব পাৰিলেহেঁতেন; নাইবা শিক্ষা ক্ষেত্ৰতো যি কোনো এখন কলেজৰে অধ্যক্ষ পদত অধিষ্ঠিত হৈ বিশ্ব-বিদ্যালয়ত সুনাম আৰ্জ্জি সমাজত প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰিব পাৰিলেহেঁতেন। দেশ গঠনৰ আদৰ্শত অনুপ্ৰাণিত হৈ হেড মাষ্টৰী পদ গ্ৰহণ নকৰিও দেশ গঠনৰ কামত আত্মনিয়োগ কৰিব পাৰিলেহেঁতেন। বীৰেনৰ স্কুলৰ উত্তৰোত্তৰ উন্নতি হৈ আহিব ধৰিছে যদিও, বীৰেনে মনত

শান্তি পোৱা নাই। বীৰেনৰ গম্ভীৰ প্ৰকৃতিৰ মূলত প্ৰধানতঃ এই কথা।

(ছয়)

অশোকাষ্টমীৰ স্নান—অশ্বক্লান্ত ঘাটত। নানা ঠাইৰপৰা মানুহ আহিছে। অসমীয়া, বঙালী, মাৰোৱাৰী, হিন্দুস্থানী বিভিন্ন প্ৰাদেশিক ৰাজ্যৰ মানুহৰ সমাগম হৈছে।

বীৰেনো অশোকাষ্টমীৰ স্নানলৈ গৈছিল, লগত আছিল ৰেৱতী ৰায় আৰু কেইজনমান ছাত্ৰ। বীৰেনৰ উদ্দেশ্য আছিল ছাত্ৰবিলাকক ধৰ্ম্মপ্ৰাণত অনুপ্ৰাণিত কৰা আৰু শিক্ষাদানৰ অঙ্গ হিচাবে সামাজিক প্ৰথাবোৰৰ লগত পৰিচিত কৰি দিয়া। সমাজ সেৱাৰ উদ্দেশ্যত নমোৱা সম্প্ৰতি বীৰেনৰ লক্ষ্য নাছিল।

ৰাতিপুৱাৰ পৰা স্নানৰ নিৰ্দ্দিষ্ট সময়। আবেলি চাৰি বজালৈ অষ্টমীৰ *যোগ* আছে। উত্তৰ গুৱাহাটীত লোকে লোকাৰণ্য হৈছিল। কলেজৰ ছাত্ৰৰ সমাগম, স্কুলৰ ছাত্ৰৰ সমাগম আৰু স্কুল-কলেজত নপঢ়া ডেকা ল'ৰাৰ সমাগম অসংখ্য পৰিমাণে হৈছিল। ছোৱালীবিলাকেও দল বান্ধি বান্ধি আহিছে। কোনো কোনোৱা মাক-বাপেক আৰু অন্যান্য অভিভাৱক-অভিভাৱিকাৰ লগত আহিছে।

বীৰেনে ছাত্ৰসকলক লগত লৈ অশ্বক্লান্ত ঘাটৰ মন্দিৰৰ সমুখত এজোপা ডাঙৰ গছৰ তলত বহি নানা বিষয়ে আলোচনা

কৰি আছে; ৰেৱতী ৰায়ো আছে। এনেতে দেখা পালে যে কিৰণ আৰু প্ৰেমানন্দ সৰু নাও এখনত ব্ৰহ্মপুত্ৰ পাৰ হৈ আহিছে। নাৱৰীয়াই দাঁৰ মাৰোঁতে দুয়োৰো গাত পানী পৰি কাপোৰ তিতি গৈছে। লতিকাই দেখা পাই আগবাঢ়ি আহি উভয়কে সম্বৰ্দ্ধনা জনালে। নামিবৰ সময়ত একে সময়তে দুয়ো একেফালে ভৰ দিয়াত আৰু নাৱৰীয়া জনৰ অসাৱধানতাত নাওখন বুৰি গ'ল। প্ৰেমানন্দ আৰু কিৰণ পানীত পৰি তিতি গ'ল। দুয়ো বৰ লাজ পালে।

লতিকাই কিৰণক ক'লে—"কিৰণ বাইদেউ! তুমিনো বাৰু এনে এখন সৰু নাৱত উঠিব লাগেনে? এতিয়া বাৰু যি হ'ল হ'ল, কাপোৰ সলাই শুকান কাপোৰ পিন্ধা, তোমালোকৰ অষ্টমী স্নান ভালেই হ'ল"—বুলি নিজৰ চুটকেছৰ পৰা মুগাৰ মেখেলা, সূতাৰ চাদৰ আৰু খদ্দৰৰ ব্লাউজ এটা উলিয়াই দিলে। কিৰণৰ লগত কোনো কাপোৰ নাছিল। থাকিলেও সি তিতি গ'লহেঁতেন। তেওঁলোক স্নানৰ বাবে অহা নাছিল। অষ্টমীৰ মেলা চাবলৈহে আহিছিল। ৰেৱতীয়েও সেইদৰে প্ৰেমানন্দক খদ্দৰৰ ধুতি, পাঞ্জাবী আৰু গেঞ্জি এটা দিলে। প্ৰেমানন্দ আৰু কিৰণ লজ্জিত হৈ আঁতৰি গৈ নিজৰ নিজৰ পোছাক সলালে। তাৰ পাচত লতিকাই আটাইবিলাককে নিজৰ বাহৰলৈ লৈ গ'ল। লতিকা এদিন আগতে আহি উত্তৰ গুৱাহাটীৰ এঘৰ চিনাকী মানুহৰ ঘৰত আছিল। ৰেৱতীয়ে সেই কথা জানে। কামিনী লতিকাৰ

লগতে আহিছিল। বীৰেন আৰু ৰেৱতীয়ে অষ্টমীৰ স্নান শেষ কৰিছে আৰু স্কুলৰ ল'ৰাবিলাকে লগ বান্ধি মেলা চাই ফুৰিছে। লতিকা আৰু কামিনীৰ স্নান হোৱা নাছিল। ইতিমধ্যে ঘৰৰ গিৰীহঁতৰ ফালৰপৰা সুৰবালা নামে এগৰাকী গাভৰু ছোৱালী ওলাই আহি আটাইবিলাকক মাত-কথাৰে অভ্যৰ্থনা কৰিলে।

এইঘৰ মানুহো পূৰ্ব্বৰ বঙালী মানুহ। এতিয়া নিভাঁজ অসমীয়া হৈ গৈছে। কথা-বতৰা, সাজপাৰ আৰু ঘৰৰ আচবাব পাতিৰপৰা মুঠেও বুজিব নোৱাৰি যে এইঘৰ বঙালী মানুহ বা অসমীয়া নহয়। জাতিত কায়স্থ নহলেও বৰ্ণহিন্দু। সুৰবালা লতিকাৰ সহপাঠিনী। বি-এ পাছ কৰিছে।

সুৰবালা দেখিবলৈ অত্যন্ত ধুনীয়া। উজ্জ্বল গৌৰবৰ্ণ ৰং, চুচিকটা মুখ আৰু চুলিটাৰি বেণীৰে গোঠা। চকুযুৰি নীল পদ্মৰ নিচিনা। হাতৰ আঙুলিবোৰ আগলৈ ক্ৰমে সৰু। সৰু কঁকাল, বহল নিতম্ব। সুঠাম দেহ আৰু মুখত মধুৰ হাঁহি। পুষ্ট কুচযুগ আৰু সৰু শুভ্ৰ দন্তপংক্তি। ভৰিৰ তলুৱা মাটিত লগা। সুন্দৰী নাৰীৰ সকলো সুলক্ষণ আছে—যেন দেৱী প্ৰতিমাহে। পিন্ধিছে নিৰ্ম্মল খদ্দৰৰ ৰিহা মেখেলা। সৰু সোণৰ চেইন এডাল গলত আৰু কাণত ইয়াৰটব্। চুলিবোৰ সৰুসৰু কৈ কোঁচখোৱা। অতি সাধাৰণ বেশ, কিন্তু মাৰ্জ্জিত ৰুচি ফুটি ওলাইছে। কিৰণৰ লগত যেন এটি বিপৰীত তুলনা। স্নিগ্ধ আৰু কোমল প্ৰতিচ্ছবি সুৰবালাৰ। গৰ্ব্বিত

আৰু বিলাসী মুখৰ অৱয়ৱ কিৰণৰ। সুৰবালাৰ মুখত যেন স্বৰ্গীয় জ্যোতি আৰু কিৰণৰ মুখত যেন বিলাস ভোগৰ মলিন কালিমা। বীৰেনৰ চকুত কিৰণলৈ যিমান ঘৃণা উপজিছিল, সুৰবালালৈ তেনে এটি প্ৰীতিৰ স্নিগ্ধ সৌহাৰ্দ্দ্যৰ ভাৱ উপজিছিল। সুৰবালা যেন বহুদিনৰ চিনাকী এগৰাকী সম্ভ্ৰান্তা শিক্ষিতা মহিলা—কিৰণ যেন বহুদিনৰ পৰাই অশ্ৰদ্ধাৰ পাত্ৰী। সুৰবালাক এয়ে প্ৰথম দেখিছে বীৰেনে আৰু কিৰণকো আজিয়েই প্ৰথম দেখিছে; কিন্তু কিৰণৰ প্ৰতি আগৰ পৰাই অশ্ৰদ্ধাৰ ভাৱ আছে। প্ৰথম দৰ্শনতে সুৰবালাৰ প্ৰতি এটি স্নিগ্ধ মনোভাৱ গঢ়ি উঠিছে। এটা নিৰ্ম্মল আকৰ্ষণ, বন্ধুতাৰ কাৰণে যেন এটা নিৰ্দ্দোষ ব্যগ্ৰতা অনুভৱ কৰিছে। বীৰেনে সাধাৰণ সদাচাৰৰ মাজেদি সুৰবালাক সুধিলে—"আপুনি লতিকাক কেতিয়াবাৰ পৰাই চিনি পায় নেকি?"

অতি সাধাৰণ প্ৰশ্ন। এই প্ৰশ্নত কিৰণে যেন এটা তীব্ৰ বিষৰ জ্বালা অনুভৱ কৰিলে। বীৰেনে লতিকাক যেন অতি পৰিচিত আৰু আপোনাৰ জন বুলি ভাবিছে। কিৰণক যেন বীৰেনে চিনিয়েই নাপায় আৰু কিৰণৰ উপস্থিতি যেন বীৰেনৰ মনত একেবাৰে অবাঞ্ছিত। কিৰণৰ লগত বীৰেনে এষাৰ কথাও কিয় নাপাতে? মুখামুখি দেখা নহলেও কিৰণৰ কথা বীৰেনে নিশ্চয় জানে আৰু বীৰেনকো কিৰণে জানে। উভয়েই এতিয়া সম্বন্ধসূত্ৰত আৱদ্ধ; কিন্তু কি ব্যৱধান! আনফালে লতিকা আৰু সুৰবালাৰ লগত বীৰেনৰ ব্যৱহাৰ কি মধুৰ—

কি নিকট! কিৰণৰ মনত এনে ধৰণৰ এটি তিক্ত প্ৰতিক্ৰিয়াই দেখা দিলে।

বীৰেনৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰত স্বুৰবালাই ক'লে—"লতিকা আৰু মই একেলগে পঢ়িছিলোঁ। কলেজ হোষ্টেলত একেলগে একে কমতে আছিলোঁ।" —অতি সাধাৰণ উত্তৰ।

এই উত্তৰত কিৰণৰ বিষৰ জ্বালা আৰু বাঢ়ি গ'ল। যি পৰিবেশত কিৰণ পৰিছে, তাত চঞ্চলতা প্ৰকাশৰ কোনো স্ববিধা নাই। কিৰণৰ ওচৰত লতিকাত বাজে আটাইবিলাকে অপৰিচিত। কিৰণৰ চৰিত্ৰত যদিও বহুতো গ্লানি আছে তথাপি সমাজত ফুৰিছে। এনে এটি গম্ভীৰ পৰিবেশত হঠাতে কথা কবলৈকো টান পাইছে।

"আপোনালোকে মোক অলপ ছুটী দিয়ক—মই চাহৰ যোগাৰ কৰোঁ। লতিকাই আহি মোক জগৰ ধৰিব—তাই মোক পানী তপতাই থব কৈছে।" এই বুলি কৈ মিচিকিয়া হাঁহি মাৰি বীৰেনৰ ফালে চাই যেন বিদায় পাইছে—এনে ধৰণে ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল। স্বুৰবালাই বীৰেনৰ ফালে চাই মিচিকিয়া হাঁহি মৰাত কিৰণৰ অন্তৰত জ্বালা আৰু বাঢ়ি গ'ল। স্বুৰবালাই ভিতৰত ষ্টোভত পানী তুলি দি পুনঃ আহি তেওঁলোকৰ লগত যোগ দিলে।

বীৰেনে ৰেৱতীক ক'লে—"তোমালোকে লতিকাৰ লগত ভাল এটি সম্বন্ধ স্থাপন কৰিছা। স্বুৰবালা, লতিকা আৰু কামিনী তিনিও যেন একেঘৰৰ ছোৱালী—তিনিও যেন ভনী।"

"কিয় আমি ভনী নহয় বুলি ভাবিছা নেকি বীৰেন দা!" বুলি লতিকাই হাতত এটা কাগজৰ ঠোঙা লৈ আহি ওলাল। লতিকা যেন আজি অলপ কম গহীন, বেছি লয়লাসময়ী—এনে যেন অনুমান হ'ল বীৰেনৰ। কিৰণ অতিষ্ঠ হৈ উঠিছে। এই মধুৰ পৰিবেশত কিৰণৰ অন্তৰৰ জ্বালা ক্ৰমে যেন বাঢ়ে হে। তথাপি কিৰণে মনৰ ভাৱ লুকাই ৰাখি কথা কব জানে আৰু লতিকাৰ উপস্থিতিত এই পৰিবেশত অলপ যেন নিজক খাপ্ খুৱাব পাৰিছে এনে অনুভৱ কৰি লতিকাৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ কিৰণে দিলে—"তোমালোক তিনিও ভনী নহয় আমি জানোঁ; কিন্তু তুমি যেতিয়া ভনী বুলি স্বীকাৰ কৰিছা—আমি মানি লৈছোঁ।"

বীৰেনেও ঠিক তাকেই কব খুজিছিল; কিন্তু কিৰণে উত্তৰ দিয়াত নিমাত হৈ বহি থাকিল। কিৰণৰ এই কথাত গম্ভীৰ পৰিবেশৰ শাম কাটিলে আৰু ৰেৱতীয়ে ক'লে—"সহোদৰা ভনী নহয় যদিও এওঁলোক যে তিনিও ভনী এওঁলোকৰ ব্যৱহাৰত তাকে হে বুজা যায়। কামিনী যে "লতিকা দিদি" বুলিয়েই অজ্ঞান। লতিকাই হাঁহি মাৰি ভিতৰলৈ গ'ল। "এই স্বুৰ'! তই কি কৰিছ—চাহৰ যোগাৰ হ'লনে নাই"—বুলি লতিকাই হাতৰ ঠোঙাটো টেবিলৰ ওপৰত থৈ দিলে আৰু তাৰ পাচতেই বাহিৰলৈ ওলাই আহি পুনঃ ক'লে—

"কিৰণ বাইদেউ! তোমাক আজিহে আমি ভালকৈ লগ পাইছোঁ। নাও বুৰাত একো লোকচান নহল। তোমালোকৰ

প্ৰাণ দুটিতো বাঁচিলেই আকৌ বেছি সঙ্গীৰ হৈ উঠিছে—বীৰেন দা আৰু ৰেৱতী বাবুক লগ পাই।” এই কথাত কিৰণৰ অন্তৰৰ জ্বালাত যেন নতুন আহুতি হে পৰিল। কিৰণে কথা কবৰ সুবিধা পাই ক'লে—“আমাৰ প্ৰাণ সঙ্গীৰ নোহাৱাকৈ থকা নাই—তোমালোকৰ যেন বেচি হৈছে তেনে অনুভৱ কৰিছোঁ।”

লতিকাৰ লগত প্ৰেমানন্দৰ বিয়া হোৱাৰ কথা আছিল—সেই কথা কিৰণে জানে; কিন্তু সুৰবালা আৰু কামিনীৰ কথা কোনো দিন শুনা নাছিল। এই দুই গৰাকী মহিলাৰ লগত নিজক মিল খুৱাই লব পাৰা নাই, সেই বাবে অস্বস্তিবোধ যথেষ্ট কৰিছে। কিৰণৰ কথাত শ্লেষ আছিল—লতিকাই বুজি পালে। গাল দুখন ৰঙা হ'ল—বীৰেনে লক্ষ্য কৰিলে।

লতিকা বুদ্ধিমতী ছোৱালী। কথাৰ সুৰ সলাই পেলালে। “বীৰেন দা, আমি কাইলৈ বশিষ্ঠলৈ যোৱাৰ যোগাৰ কৰিছোঁ। ৰেৱতী বাবুই তোমাৰ অনুমতি হ'লে হে যাব পাৰিব বুলি কৈছে। তোমালোকৰ ছাত্ৰবিলাকক লৈ সমস্যা হৈছে। আমি পিছে তোমাক আৰু ৰেৱতী বাবুক দুয়োকো আমাৰ দলত ভুক্ত কৰি থৈছিলোঁ।”

বীৰেনে সহজ সুৰত ক'লে—“ৰেৱতী যাব পাৰে। মই ছাত্ৰবিলাকক লৈ ঘূৰি যাম।”

“সেইটো নহয় চাৰ! তেওঁলোকে আপোনাক লৈহে যাবলৈ ইচ্ছা কৰিছে। তাতকৈ মই আজি ছাত্ৰবিলাকক লৈ যাওঁ, কাইলৈ ৰাতিপুৱাতে আহি মই আপোনালোকৰ লগ লাগিম। স্কুল দুদিন বন্ধ আছে যেতিয়া কোনো অসুবিধা নহয়।” বীৰেনে ভাবি চাই সন্মতি দিলে।

এনেতে সুৰবালা ওলাই আহি ক'লে—“বাইদেউ! আহা, চাহখিনি দুয়ো লৈ আহোঁ। লতিকা উঠি গ'ল; কামিনী, লতিকা আৰু সুৰবালা তিনিও চাহ-জলপানৰ যোগাৰ লৈ ওলাই আহিল। লতিকাই সুদা কাপ-প্লেটবোৰ টিপয়ৰ ওপৰত থৈ দিলে আৰু সুৰবালাই আটাইবিলাকক চাহ তৈয়াৰ কৰি দিলে। কামিনীয়ে তামোল কাটিবলৈ ভিতৰলৈ গ'ল, লগতে লতিকাও গ'ল। অকল সুৰবালাই চাহ-জলপানখিনি ভগাই দিলে। কিৰণে পুনঃ অপমানিতা বোধ কৰিলে; কাৰণ লতিকা আৰু কামিনী চাহ-মেলত নবহিল। পিছে কবও নোৱাৰিলে একো; কাৰণ সুৰবালাৰ হে ঘৰ, সুৰবালাই নিজৰ কাৰণেও চাহ-জলপান লৈছে। তথাপি সুৰবালাই ক'লে—“কামিনী অলপ লাজুকীয়া আৰু লতিকা বাইদেৱে চাহ নাখাব। কামিনীয়ে বীৰেন বাবুৰ লগত বহি চাহ-জলপান খাবলৈ আপত্তি কৰিছে। আপুনি যেন একো বেয়া নাপায়, কিৰণ বাইদেউ।” ৰেৱতী বা বীৰেনৰ এনেবোৰ কোনো কথাতেই কোনো আপত্তি নাই।

আচল কথা হৈছে লতিকাই যদিও আদৰি-সাদৰি প্ৰেমানন্দ আৰু কিৰণক মাতি আনিছে, তথাপি একেলগে বহি চাহ-জলপান খাব খোজা নাই।

প্ৰেমানন্দ আৰু কিৰণে এই কথা আন্তৰিক অনুভৱ কৰিছে; কিন্তু সুৰবালাৰ ঘৰত সুৰবালাৰ ফালৰপৰা কোনো ক্ৰুটী হোৱা নাই দেখি মনে মনে থাকিল; তদুপৰি আজি দুয়ো নভবা অৱস্থাত পৰিহে তালৈ আহিছে।

ই একো নিমন্ত্ৰণৰ কথা নহয়। লতিকা বা কামিনী বহি চাহ নাখালে কোনো অভদ্ৰতা নহয়। লতিকাৰ যুক্তি এই-খিনিতে। ৰেৱতী বা বীৰেনে যে বেয়া নাপাব—লতিকাই বুজি পায়।

সুৰবালাই লতিকা আৰু কামিনীৰ বাবে কৈফিয়ৎ দি বীৰেনক ক'লে—"লতিকা বাইদেউৰপৰা জানিব পাৰিলোঁ যে আপুনি কাইলৈ বশিষ্ঠলৈ যোৱাত সন্মতি দিছে। বৰ ভাল হ'ল। গাড়ী আমাৰ নিজৰে। সুধীৰ দাদাই নিজে ড্ৰাইভ্ কৰি লৈ যাব। আপুনি সুধীৰদা'ক নিচিনে বোধকৰোঁ। সুধীৰ দা' "হিমালয় জীৱন বীমা কোম্পানীৰ" মেনেজাৰ। আমাৰ দেউতাও মেনেজাৰ আছিল। দেউতাই তেতিয়াই উত্তৰ গুৱাহাটীত ঘৰ কৰে। গুৱাহাটীতো আমাৰ ঘৰ আছে। সেই ঘৰ আমি ভাৰা দিছোঁ। আমি ইয়াত থাকিয়েই ভাল পাওঁ। সৌৱা, সুধীৰ দাদা আহিছে। ভালেই হ'ল পৰিচয় হৈ যাব।"

সুধীৰ দপ্ দপ্ কৈ আহিছে—"সুৰ' সুৰ' এই কি কৰিছ"—বুলি বাটৰপৰা চিঞৰি আহিছে। ড্ৰয়িং ৰুমৰ ওচৰ পাই দেখিলে যে ঘৰৰ ভিতৰত বহুতোবিলাক আলহী।

"আহা দাদা" বুলি সুৰবালাই মাতিলে। সুধীৰ সোমাই আহিলত লতিকাও ভিতৰৰপৰা ওলাই আহিল। আহিয়েই "সুধীৰ দা" তোমাক এওঁলোকৰ লগত পৰিচয় কৰাই দিয়েই দিওঁ। সুৰ'ই নোৱাৰিব।" এই বুলি আটাইকে পৰিচয় কৰাই দিলে—বীৰেনক সকলোৰে শেহত। লতিকাই ক'লে—এখে-তেই আমাৰ বীৰেন দা। তোমালোকৰ আজি বিশিষ্ট অতিথি। তাতকৈ বেছি কথা নক'লে। প্ৰেমানন্দ আৰু কিৰণৰ লগত বীৰেনৰ যি সম্বন্ধ তাকো নক'লে। বীৰেনে মনে মনে ভাল পালে, কিন্তু প্ৰেমানন্দ আৰু কিৰণ ব্যথিত হ'ল।

"মাফ্ কৰিব—বীৰেন বাবু, মই বাটৰপৰাই মোৰ এই ভনীজনীক দুপ্ দপ্ কৈ মতা অভ্যাস। আপোনালোক আছে বুলি মই নাজানিছিলোঁ।"

"নাই, নাই, সেইটো একো কথা নহয়। তাৰ বাবে আপুনি সঙ্কোচ অনুভৱ কৰাৰ কোনো কাৰণ নাই, মিঃ—।" "মোৰ নাম সুধীৰ দাস মিঃ চৌধুৰী" সুধীৰে ক'লে। বীৰেনে আৰু প্ৰেমানন্দয়ো বুজিলে যে বীৰেনৰ নাম এই পৰিয়ালত আগৰপৰাই জনা।

সুধীৰে ক'লে—"মিঃ চৌধুৰী! আপোনাৰ কথা লতিকা ভনীটীৰপৰা আমি আগতে শুনিছোঁ। আপুনি যেতিয়া মাজে মাজে এইফালে আহে আমাৰ ঘৰত যেন সোমাই যায়। মাৰ লগত এখেতসকলৰ পৰিচয় কৰাই দিছ নে নাই, সুৰ'।"

"মা স্নানলৈ গৈছিল—এতিয়াও ঘূৰি অহা নাই।" সুধীৰ-হঁতৰ ঘৰৰ পৰিয়ালৰ ভিতৰত সুধীৰ, সুধীৰৰ মা আৰু সুৰবালা।

সুধীৰে প্ৰেমানন্দ আৰু কিৰণকো মিঠা কথাৰে বৰ আপ্যায়িত কৰিলে। সুধীৰ আলাপী মানুহ। পিছে সুধীৰে প্ৰেমানন্দ আৰু কিৰণক আগৰপৰাই জানে। পৰস্পৰৰ ভিতৰত পৰিচয় হৈ নাই। গুৱাহাটী চহৰত চিনেমাৰ জৰিয়তে প্ৰেমানন্দ আৰু কিৰণক বহুতে জানে। বিহাৰী-লালৰ লগত কিৰণ ঘূৰি ফুৰা কথাও সুধীৰে জানে।

প্ৰেমানন্দই এই পৰিবেশত বৰ ভাল পোৱা নাছিল ; কাৰণ যাবলৈ ব্যগ্ৰ হৈ পৰিছে আৰু এই প্ৰথম সুধীৰক লক্ষ্য কৰি ক'লে—"মিঃ দাস, লতিকা দেৱীক এবাৰ মাতি দিয়ক।" লতিকা ইতিমধ্যে ঘৰৰ ভিতৰলৈ গৈছিল কামিনী অকলে থকা দেখি।

"এই ভন্‌টি! তোক মিঃ চৌধুৰীয়ে মাতিছে"—বুলি চিঞঁৰ মাৰি দিলে। লতিকা ওলাই আহিল আৰু বীৰেনৰ ফালে চাই ক'লে—"মোক মাতিছা বীৰেন দা!"

"মইহে মাতিছোঁ—লতিকা দেৱী! আমি এতিয়া যাওঁ। পাছত আন কথা হ'ম"—প্ৰেমানন্দই ক'লে।

লতিকাই "ভাল বাৰু"—বুলি বিদায় দিলে। কিৰণে লতিকাক একাষৰীয়াকৈ মাতি নি ক'লে—কাপোৰখিনি পিছত ঘূৰাই দিম। আমাৰ কাপোৰবোৰ শুকোৱা নাই। লতিকাই কিৰণক ক'লে—শুকালেও সেইবোৰ কাপোৰ পিন্ধি কেনেকৈ যাবা? ময়লা হৈ গৈছে আৰু ভাঁজ-তাঁজ নোহোৱা হৈছে। আমাৰ কাপোৰৰ বাবে কোনো চিন্তা নাই। ঘূৰাই নদিলেহে ভাল পাম। তোমালোকৰ ঘৰত আমাৰ এটি স্মৃতি থাকিব"—বুলি হাঁহি পাতলাই দিলে। লতিকাই মনে মনে ভাবিছে যে কিৰণে ব্যৱহাৰ কৰা কাপোৰ লতিকাই কেতিয়াও নিপিন্ধে। সেই কাপোৰ অপবিত্ৰ হৈ গৈছে। প্ৰেমানন্দই নিজৰ পিন্ধা কাপোৰৰ কথা একোকে নক'লে। প্ৰেমানন্দ আৰু কিৰণ গুচি গ'ল। সুধীৰে আগবঢ়াই থ'লে।

গধূলিৰ গাড়ীত বেৰুতীয়ে ছাত্ৰসকলক লৈ ঘৰলৈ গ'ল। কামিনীকো লৈ গ'ল। বীৰেন থাকিল।

সন্ধ্যাৰ সময়ত সুধীৰ নিজৰ কামত ক'ৰবালৈ গাড়ী লৈ গ'ল। ঘৰত মাকে বীৰেনৰ লগত কিছুসময় কথা পাতিলে আৰু পাচত লতিকাক মাতি লতিকাৰ লগত বীৰেনক কথা পাতিবলৈ কৈ উঠি গ'ল। লতিকা আহি ড্ৰয়িং ৰুমত বীৰেনৰ লগত বহিল। বাহিৰত ফৰিংফুটা জোনাক। বসন্ত কালৰ সমাগম। প্ৰকৃতিয়ে নতুন সাজ পিন্ধিছে। ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পানীত চন্দ্ৰৰ কিৰণ উজলি উঠিছে। অশ্বক্লান্ত পাহাৰে নদীৰ পাৰত এটি বিচিত্ৰ শোভাৰ সৃষ্টি কৰিছে। ড্ৰয়িং ৰুমত বহি এই দৃশ্য সম্পূৰ্ণ দেখা যায়। লতিকাই তালৈ আঙুলিয়াই ক'লে—চোৱা বীৰেন দা, সিপাৰে গুৱাহাটী চহৰত বিজুলি চাকি-বিলাকৰ এক শোভা, নদীৰ বুকুত আন এটি শোভা আৰু

ইপাৰে প্ৰকৃতিৰ আন এটি শোভা। কোনোৱে যেন কাৰো লগত মিলি যাব খোজা নাই। নিজৰ নিজৰ অস্তিত্ব সগৌৰৱে ঘোষণা কৰিব খুজিছে।” —“সঁচা লতিকা! মানুহবো যেন তেনে প্ৰকৃতি। কাৰো লগত কাৰো মিল নাই। নিজ নিজ খেয়ালৰ বশৱৰ্ত্তী হৈ চলিছে। কাৰ লক্ষ্য কি কোনেও বুজি নাপায়।”

“দাদা! তুমি দেখোন এটা প্ৰকাণ্ড দাৰ্শনিক তত্ত্বৰ কথা কৈছা। মই সিমান গভীৰ তত্ব বুজি পোৱাই টান”—বুলি কথাটো পাতলাব খুজি লতিকাই হাঁহি দিলে। লতিকাই বীৰেনৰ মনত কিবা দুশ্চিন্তাই ঠাই পোৱা বুলি কেতিয়াবাই অনুমান কৰিছিল। আজি গোটেইখিনি ঘটনাৰ মাজত বীৰেনেই কম কথা কৈছে। মন খুলি কোনো এটি কথাতে যোগ দিয়া নাই আৰু কাবো কোনো কথাত অসন্মতিসূচক ভাৱো প্ৰকাশ কৰা নাই।

লতিকাৰ কথাত বীৰেনৰ অলপ সঙ্কোচে দেখা দিলে। বীৰেনে মন খুলি কিছু কথা কবৰ ইচ্ছাৰে পাতনিহে মেলিছিল। লতিকাই বুজি নাপালে। বীৰেনে ভাবিলে লতিকাই বীৰেনৰ মনৰ ভাৱ বুজি পোৱা নাই কাৰণে পাতল মনেৰে তেনে মন্তব্য কৰিছে। দুয়োজনৰ প্ৰাণতেই এটি অভাৱ বোধ আছে। লতিকা যেনে গম্ভীৰ প্ৰকৃতিৰ, বীৰেনো তেনে গম্ভীৰ প্ৰকৃতিৰ। লতিকাৰ ব্যৱহাৰ আজি অলপ পাতল ধৰণৰ হোৱা দেখি বীৰেনেও মনৰ গধুৰ ভাৱ পাতলাব খুজি কথাৰ পাতনি মেলিছিল। লতিকাৰ কথাত সেই মনোভাৱে ধাক্কা খালে।

সেই কাৰণে চিধাচিধিকৈ ক’লে—“লতিকা! কিৰণৰ লগত তুমি ঘনিষ্ঠতা পাতিছা দেখি মই ভাল পোৱা নাই। তাৰ বাবে মোৰ মনটো বৰ গধুৰ হৈছে।

লতিকা চক্ খাই উঠিল। এই কথাৰ ভিতৰত বহু অৰ্থ লুকাই আছে। কিছু সময় বীৰেনৰ ফালে চাই থাকি ক’লে—“দাদা! তুমি অনৰ্থক নিজৰ মনটোক কষ্ট দিছা। মই কিৰণৰ লগত কোনো ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক ৰখা নাই। কিৰণে উপযাচি কেইবাদিনো মোৰ ঘৰলৈ আহিছিল; মই হলে এদিনো যোৱা নাই। কিৰণক মই ভালদৰে চিনি পাওঁ; কিৰণৰ লগত মোৰ কোনো প্ৰকাৰৰ মিল নাই। আজিৰ ঘটনা সম্পূৰ্ণ আকস্মিক আৰু আমাৰ ফালৰ ব্যৱহাৰ সম্পূৰ্ণ সৌজন্যমূলক। ইয়াত কোনো আন্তৰিক সম্বন্ধ নাই।”

বীৰেন আশ্বস্ত হ’ল। মনটো ভালেখিনি মুকলি হ’ল। কিৰণ আৰু লতিকাৰ কথা-বতৰাৰ ধৰণত বীৰেনৰ মনত সন্দেহ উপজিছিল যে লতিকাৰ লগত কিৰণৰ এটা বন্ধুত্বমূলক সম্বন্ধ আছে। লতিকাৰ স্বভাৱ আৰু কিৰণৰ স্বভাৱ সম্পূৰ্ণ বিপৰীত। এনে ক্ষেত্ৰত এনে ধৰণৰ বন্ধুত্ব কেনেকৈ হবলৈ পালে এয়ে আছিল বীৰেনৰ সন্দেহৰ বিষয়। আশঙ্কাও বৰ কম হোৱা নাছিল।

বীৰেনে ক’লে—“তোমাৰ লগত প্ৰেম দাদাৰ বিয়াৰ বন্দৱস্ত হৈছিল—তোমাৰ মনত আছে নিশ্চয়।

—আছে দাদা! তাৰপৰা কি হ’ল? মই সেই কথাটোৱে মোৰ মনত কোনো প্ৰকাৰৰ সাঁচ বহুৱাব দিয়া নাই। বিয়া

ভাঙি যোৱাত মই আনন্দ পাইছিলোঁ। আৰু সেই বাবে মই পঢ়া-শুনা কৰিবৰ সুবিধা পালোঁ। সেইবাবে পেহীদেউক তোমাৰ মা'ৰাক মই অন্তৰৰ শ্ৰদ্ধা নিবেদন কৰিছোঁ। পেহী-দেৱে মোৰ অশেষ কল্যাণ সাধিছে—সেই বিয়া ভাঙি দি।

—মা'ই বিয়া ভঙা নাছিল আচলতে। বিয়া ভাঙিছে প্ৰেম দাদাই নিজে। মা'ই কেলেঙ্কাৰী এখনৰ সৃষ্টি হব বুলি ভাবি সেই উপায়েৰে বিয়া স্থগিত ৰাখিলে।

—যিয়েই নহওক, পেহীদেৱে মোক ৰক্ষা কৰিছে—এই কথা অতি সত্য।

—পিছে এতিয়া তুমি বিয়াৰ কথা ভবা নাই নে? তোমাৰ দেউতাৰে সিদিনা আহি মোক এটা দ'ৰা বিচাৰিবলৈ কৈছিল। মই তোমাক সুধি চাম বুলি কৈছিলোঁ। সেই বাবেহে তোমাক সুধিলোঁ। তুমি আকৌ নাভাবিবা যে মই অযথা তোমাৰ ব্যক্তিগত কথাত হস্তক্ষেপ কৰিব খুজিছোঁ।

লতিকাই মিচিকি হাঁহি মাৰি ক'লে—দ'ৰা পাইছা নেকি?

—পোৱা নাই, বিচাৰিলে নিশ্চয় পাম। তোমাৰ নিচিনা ছোৱালীৰ কাৰণে দ'ৰাৰ অভাৱ নহব।

—ভাল, বিচাৰিবা, বাৰু। বিয়াত মোৰ আপত্তি নাই—বুলি হাঁহিবলৈ ধৰিলে। ইমানকৈ হাঁহিলে যে বীৰেন অলপ অপ্ৰস্তুত হোৱাৰ নিচিনা হ'ল।

—তোমাৰ হাঁহিয়েই ইয়াকেই কয় নেকি যে মোৰ প্ৰস্তাৱ হাঁহি উৰাই দিবলগীয়া।

—নহয়, নহয়, দাদা! তুমি খং কৰিলা নেকি? মই হাঁহিছোঁ—আন এটা কথাত।

—কি কথা?

—মই আজি ভাবিছিলোঁ, তোমাৰ ওচৰত তোমাৰ বিয়াৰহে প্ৰস্তাৱ দিম। পিছে তুমি তাৰ আগতে মোৰ বিয়াৰ প্ৰস্তাৱ দিছা।

—হয়, নেকি? মোৰ বিয়াৰ প্ৰস্তাৱ? কাৰ লগত?

—সেইটো কথা কবৰ সময় হোৱা নাই। তোমাৰ বিয়াত সন্মতি আছে নে নাই নাইবা তোমাৰ মনোনীত কোনো ছোৱালীয়ে ইতিমধ্যে তোমাৰ মন অধিকাৰ কৰি আছে নে নাই সেই কথা আগেয়ে জনা আৱশ্যক।

—লতিকা! তুমি মোক আধুনিক ডেকাসকলৰ লগত স্থান দিছা নেকি?

—তাৰ মানে?

—তাৰ মানে মই প্ৰেমিকৰ ভাৱ লৈ কোনো ছোৱালীৰ মন হৰণ কৰিবৰ যত্নত আছোঁ বুলি ভাবিছা নেকি?

লতিকাই লাজ পালে। ক'লে—নহয়, দাদা! বিয়াৰ ক্ষেত্ৰত তোমাৰ মন নজনাকৈ এটি নতুন কথাৰ অৱতাৰণা কৰোঁ কেনেকৈ? তোমাক মই কেতিয়াও হীন কৰিবৰ উদ্দেশ্যে এই কথা সোধা নাই। দোষ হ'লে—মাফ্ কৰিবা দাদা।

সুৰবালা আহি দুয়োৰো লগত কথা পাতিবৰ ইচ্ছা কৰিছিল; কিন্তু যেতিয়া বিয়াৰ কথা ওলোৱা যেন শুনিলে

সুৰবালা নাহিল আৰু আঁৰত থাকি উভয়ৰে কথা পতা শুনি থাকিল।

বীৰেনৰ মন গোটেইটো দিন মেঘাচ্ছন্ন হৈ আছিল— কিৰণক আৰু প্ৰেমানন্দক লগ পোৱাৰ পিছৰপৰা। এতিয়া অনুকূল পৰিবেশত মন অলপ মুকলি হোৱা যেন পাই কথা কবলৈ ভাল পাইছে। সেই বাবে লতিকাক আপোন জন যেন পাই মুকলি মনে কথা পাতিছে।

বীৰেনে ক'লে—"মোৰ বিয়া হব সোনকালেই। মাৰ মনত অশান্তি হৈছে। দেউতায়ো বিয়া পলম কৰা বাবে মনত দুখ পাইছে। প্ৰেম দাদাৰ বিয়াখন হঠাতে ভাঙি যোৱা বাবে দেউতাই নিজে ছোৱালী চাব খোজা নাই। মোৰ মতেই বিয়া হব। তোমাক কৈছোঁ, লতিকা! মোৰ মনৰ জোখাৰে ছোৱালী পোৱা নাই। যাৰ বিষয়েই মনে মনে ভাবোঁ, তাৰেই কিবা এটা কেৰোণ পাওঁ। মনটো স্থিৰ হৈ নুঠে। মোৰ এয়ে সমস্যা।"

—তোমাৰ কথাৰপৰা এইখিনি বুজিলোঁ, যে তোমাৰ বিয়া উপযুক্ত ছোৱালী পালেই হব; কিন্তু সেই উপযুক্ততাৰ আদৰ্শ কি তাক বুজি উঠিব পৰা নাই।

—মোৰ মনত দুটি এটি ছোৱালীৰ কথা উঠি আছে; কিন্তু প্ৰকাশ কৰি কবৰ উপযুক্ত লোক পোৱা নাই। তোমাৰ আগত কোৱাত মোৰ আপত্তি নাই; কিন্তু আজি মই তোমাক এই বিষয়ে কব নোখোজোঁ। তোমাৰ মনত তোমাৰ নিজৰ

বিয়া ক'ৰবাত ঠিক হৈছে নে নাই সেই কথা জানিবৰ বাবেহে এই প্ৰশ্ন উত্থাপন কৰিছিলোঁ। তাৰ লগত যে মোৰ নিজৰ বিয়াৰ কথা আহি পৰিব মই তৰ্কিবই নোৱাৰিছিলোঁ।

এনেতে সুধীৰ ঘূৰি আহিল। এই কথা ইমানতে থাকিল।

(সাত)

ৰাতি খোৱাৰ সময়ত সুৰবালাই ভাত-আঞ্জা পৰিবেশন কৰিছে। সুধীৰহঁতৰ ঘৰত সকলো নীতি-নিয়ম কথা-বতৰা অসমীয়া হৈ গৈছে। সাজ-পাৰ বা কথাত কোনেও বঙালী মানুহ বুলি কব নোৱাৰে; কিন্তু খাবৰ সময়ত বুজা যায়, বঙালী মানুহৰ ৰীতি-নীতি চলি আছে। আধুনিক নিয়মে টেবিলত খাবলৈ দিয়া দস্তুৰ এতিয়াও আৰম্ভ হোৱা নাই। পীৰা পাৰি বহিবলৈ দিছে আৰু বিছনি এখন হাতত লৈ সুধীৰৰ মাক আহি বীৰেনৰ ওচৰত বহি বিছিবলৈ ধৰিলে। কোনটো বস্তুৰ সোৱাদ কেনে হৈছে, কোনোটো বস্তু আৰু অলপ দিবনে, মাংসৰ ঝোল খনত জলা বেছি হৈছে নেকি? পায়স আৰু অলপ লব লাগে, ৰসগোল্লা আৰু এটা লবলৈ অনুৰোধ কৰিছে। খোৱাৰ পাচত মিঠা বস্তু খাব লাগে ইত্যাদি ধৰণৰ কথা সুধীৰৰ মাকে কৈ আছে।

সুধীৰক লতিকাই হাঁহি-তামোছা কৰি খাবলৈ অনুৰোধ কৰিছে আৰু মাজে মাজে সুৰবালাই ৰন্ধা আঞ্জা বেয়া হৈছে

বুলি লতিকাই কৈছে আৰু লতিকাই বন্ধা আঞ্জাহে বেছি সোৱাদ হৈছে। সুধীৰে সুৰবালাক হে প্ৰশংসাৰ ভাগ দিছে আৰু লতিকাৰ বন্ধা আঞ্জা বেয়া হৈছে বুলি কৈছে।

বীৰেনে লক্ষ্য কৰিছে যে এই নিৰ্দ্দোষ হাঁহি-তামোছাৰ মাজত এটা বিমল আনন্দৰ পৰিবেশ সৃষ্টি হৈছে। সুৰবালাই হাঁহি হাঁহি নিজে ৰন্ধা আঞ্জাখন লতিকাই ৰন্ধা বুলি কৈছে আৰু লতিকাই বন্ধা আঞ্জাখন নিজে ৰন্ধা বুলি কৈছে। ইয়াৰ ভিতৰত লতিকা আৰু সুৰবালাৰ মাজত কৃত্ৰিম কলহৰ সৃষ্টি হৈছে।

"আপুনি দেখোন একোকে নাখালে মিঃ চৌধুৰী'' বুলি সুৰবালাই অভিযোগ তুলি ৰৌমাছৰ বহল টুকুৰা দুখন পাতত পেলাই দিলে। বীৰেনে আপত্তি কৰিবৰ সময়কে নাপালে। কাজে কাজেই বীৰেনে অতিৰিক্ত মাছৰ টুকুৰা খাবলৈ বাধ্য হ'ল। এইদৰে সুৰবালাই পায়স, ৰসগোল্লা আৰু দৈও বীৰেনৰ পাতত যথেষ্ট পৰিমাণে দিলে। বীৰেনে পৰিমাণতকৈ বেছিকৈ খালে আৰু ক'লে যে কাইলৈ বশিষ্ঠত একো নাখালেও হব। আজিয়েই অহা কালিৰ খোৱা হৈ গ'ল।

—সেইটো কেনেকৈ হব, মিঃ চৌধুৰী? কাইলৈ আমি ডাঙৰ বৌ-মাছ এটা লগত লৈ যাম নহয়। আপুনি শুবৰ সময়ত ভাস্কৰ লৱণ এক ডোজ খাব—যদি খোৱা বেছি হোৱা যেন ভাবিছে।

"কাইলৈ কিন্তু তই ৰান্ধিবও নোৱাৰ আৰু বিলাবও নোৱাৰ"—সুৰবালাক লতিকাই কলে।

—ভালেই হ'ল মই বশিষ্ঠত ঘুৰি ফুৰিব পাৰিম নদী-পৰ্ব্বতৰ শোভা চাই আৰু তুমি জুই ফুৱাই ফুৱাই ৰান্ধি মৰিব লাগিব।

—নদী-পৰ্ব্বতৰ শোভা চোৱাত তহঁতৰ সুবিধা হব—তই আৰু মিঃ চৌধুৰীয়ে খৰি লুৰি আনিব লাগিব।

—তাত মোৰ কোনো আপত্তি নাই,—লতিকা বাইদেউ! মিঃ চৌধুৰীৰ যদি আপত্তি নাথাকে।

বীৰেনে হাঁহি মাৰি ক'লে—"মই খৰিৰ বোজা লৈ আহিব পাৰিম; লুৰি ফুৰিবলৈহে টান পাম।"

এইদৰে এটা আনন্দৰ পৰিবেশৰ মাজত ৰাতিৰ ভোজন শেষ হ'ল। পাচত লতিকা আৰু সুৰবালাই একেলগে বহি একেখন পাততে দুয়ো খোৱা শেষ কৰি বীৰেনৰ শোৱা কমলৈ আহিল। আহোঁতে বাটত লতিকাই সুৰবালাৰ গালত ঠোকৰ এটা মাৰি থুঁতৰীটো হাতেৰে তুলি ধৰি ক'লে—এই দৰে যদি আজি তোৰ ফুল-শয্যাৰ যোগাৰ কৰি দিব পাৰিলোঁহেঁতেন?

—"যোৱা বাইদেউ! তুমি যে কি কোৱা!" বুলি সুৰবালাই ৰঙাপৰা মুখখনেৰে কৃত্ৰিম খঙেৰে লতিকাৰ ফালে চালে।

—বুজিছোঁ—বুজিছোঁ—সুৰ' তোৰ মনৰ কথা বুজিবলৈ মোৰ বাকী নাই। মই আজি প্ৰস্তাৱ কৰিব খুজিও নোৱাৰিলোঁ। তহঁতৰ এই মিলন মই ঘটামেই।

—ঘোৰা—মই নাযাওঁ তেন্তে।

—আহ, আহ, ভনীটী আজিতো ফুল-শয্যা নহয়। ফুল-শয্যাৰ দিন আগলৈহে আছে—এই বুলি টানি আজুৰি সুৰবালাক লৈ বীৰেনৰ ৰুমত সোমাল।

বীৰেনে লতিকাৰ পিচৰ কথা খিনি শুনিছিল। শুনি লতিকাৰ প্ৰস্তাৱৰ পাত্ৰী যে কোন বুজি পালে।

বীৰেনৰ ৰুমলৈ আহি প্ৰথমতে সুৰবালাই মাত লগালে—ৰাতি বেচি হোৱা নাই, মিঃ চৌধুৰী। এতিয়া দহোটা ৰাজিছে মাথোন। দিনটোত আপোনাৰ লগত কথা পাতিবলৈ সময়কে নাপালোঁ। কাৰণে এবাৰ মাত লগাবলৈ আহিছোঁ; বেয়া নাপায় যেন। আপোনাৰ কথা বাইদেউৰ মুখত বহুতো শুনিছোঁ। আপুনি এজন আদৰ্শবাদী পুৰুষ বাইদেৱে কয়। আপোনাক দেখি বাইদেউৰ কথা সঁচা বুলি বিশ্বাস হৈছে।

—মোৰ কোনো আদৰ্শ নাই—মিছ্ সুৰবালা! মই এজন অতি সাধাৰণ লোক—স্কুল মাষ্টাৰ।

—তাতেইতো আপোনাৰ আদৰ্শ ফুটি ওলাইছে। নহলেনো আপুনি অন্ততঃ কলেজৰ প্ৰফেচাৰো হব নোৱাৰিলেহেঁতেন নে? অসমত কেইজন ফ্ৰাষ্ট ক্লাচ এম্ এ, বহি আছে?

—মোৰ যি সম্পত্তি আছে, তাৰেই জীৱনটো চলি যাব। টকাৰ বেচি আৱশ্যক নাই মোৰ। কিবা এটা কৰি থাকিবলৈ এই কামটোকে ভাল বুলি ভাবি ললোঁ। কোনো আদৰ্শৰ প্ৰেৰণাত নহয়।

—ভালেই কৰিছে। সেই বাবেতো আমি আপোনাক আদৰ্শবাদী বুলি কৈছোঁ। নিজৰ মনৰ আদৰ্শ ফুটাই তুলিবলৈ নিজৰ ক্ষেত্ৰ সৃষ্টি কৰিছে। ই জানোঁ কম আদৰ্শৰ কথা?

—হওঁতে হয়; পিচে কামটো উজু নহয়। কালৰ সোঁত ওলোটামুখে হৈছে।

—আপুনি এটি তৰ্কৰ বিষয় উলিয়ালে। এই বিষয়ে আমাৰ তৰ্ক আজি মুলতুবি ৰাখিলোঁ। আন এদিন তৰ্ক কৰিম। এতিয়া আমি যাওঁ, আপুনি শোৱক। এয়া বাথৰুম; ইয়াত সকলো যোগাৰ আছে, যদি কিবা আৱশ্যক হয় বুলি ভাবে, সুধীৰ দাদাক মাতিব, মাজৰ দুৱাৰখন খোলা থাকিল। সিটো ৰুমত দাদা থাকিব। এনেতে সুধীৰ হৈ-চৈ কৰি আহি ওলাল। কি কৈছ, সুৰ'।

—ৰাতিৰ চাৰ্জ তোমাৰ গাত থাকিল, দাদা! মিঃ চৌধুৰীৰ যদি কিবা আৱশ্যক হয়, তুমি চাবা। তোমালোকৰ দুয়োৰো ৰুমৰ মাজৰ দুৱাৰখনত হুক্ নিদিবা।

—অ, বাৰু, বাৰু! মিঃ চৌধুৰী, আপুনি ৰাতিটোৰ কাৰণে মোৰ চাৰ্জত থাকিল। পিচে মই 'নিৰ্ভৰং প্ৰসুপ্তঃ' হৈ থাকিম। আপুনি আৱশ্যক বুজি যেন মোক মাতে। এতিয়া প্ৰায় এঘাৰ বাজিবৰ হ'ল। আপুনি শোৱক—বুলি কৈ সুধীৰ ওলাই গ'ল। লতিকা আৰু সুৰবালাও "আমি এতিয়া যাওঁ" বুলি ক'লে।

বীৰেনে "ভাল" বুলি বিদায় দিলে। লতিকা আৰু সুৰবালা ভিতৰফালৰ বাৰান্দাত গৈ বহিল আৰু দুয়ো কথা পাতিব ধৰিলে।

লতিকাই সুৰবালাক সুধিলে—কি সুৰ! মই যেনে কৈছিলোঁ তেনে হয় নে নহয়?

সুৰবালাই বুজি পাইছে—তথাপি নুবুজাৰ ভাৱ ধৰি সুধিলে—কি বাইদেউ!

—তোৰ বৰ! তোৰ বৰ, ভনীটী! বুলি গালত এটা চুমা খালে।

—যোৱা! তুমি একো লাগ্ বান্ধ নোহোৱাকৈ যিহকে পোৱা, তাকে কোৱা।

—নহয়, ভনীটী, তহঁতৰ এই মিলন মই ঘটামেই—যদি ঈশ্বৰে কোনো প্ৰতিবন্ধক নঘটায়, মানুহে কোনো প্ৰতিবন্ধক ঘটাব নোৱাৰে—জানিবি।

—তুমি যে কি কোৱা বাইদেউ! এই বৰ তোমাৰ। তোমাৰ লগত হে জোৰ হব আৰু প্ৰকৃততে পূৰ্ব্বৰ পৰাই তোমাৰ বৰ হৈ আছে।

—সৰু কালত ল'ৰা-ছোৱালীয়ে বৰ কইনা খেলে। কোনো এজন বৰ, আৰু কোনো এজনী ছোৱালী কইনা হয়, সেই বুলি প্ৰকৃততে সিহঁতৰ বিয়া হয় নেকি?

—নহয়, কিন্তু তোমালোকৰ ভিতৰৰ পূৰ্ব্বৰ সম্বন্ধ লৰা-ছোৱালীৰ বৰ-কইনা খেলা সম্বন্ধ নহয়।

—তেন্তে কি?

—মিঃ চৌধুৰীৰ দেউতাকে পছন্দ কৰা—কইনা তুমি। মিঃ চৌধুৰীৰ দাদাকে বিয়া নকৰালে, মিঃ চৌধুৰীৰ বাবে ৰায়বাহাদুৰ ডাঙৰীয়াই মনস্থ কৰা কইনা, তুমি।

—এঃ সেইটো একো কথা নহয়। বহুদিন আগৰ কথা; এতিয়া অৱস্থাৰ পৰিবৰ্ত্তন ঘটিছে। তই জনা নাই—মই এতিয়া গ্ৰেজুৱেট্ মহিলা। মোৰ স্বাধীন মত আছে।

—সেইটো কেতিয়াও হব নোৱাৰে, বাইদেউ! মিঃ চৌধুৰীৰ লগত তোমাৰ বিয়া হবই লাগিব। সেয়েহে বিধিৰ নিৰ্ব্বন্ধ।

বীৰেনৰ টোপনি অহাত পলম হ'ল। আজিৰ এই ঘটনা-সমন্বয় উদ্দেশ্যমূলক বুলি বীৰেনে বুজি পাইছে। লতিকাৰ ষড়যন্ত্ৰ। এতিয়ালৈকে বীৰেনৰ হৃদয়ত প্ৰেমৰ সঞ্চাৰ হোৱা নাছিল। বিয়া যদি হয়, হব পিতৃ-মাতৃৰ ইচ্ছাত। নিজৰ তাত বিশেষ কৰিবলগা একো নাই; আদেশৰ প্ৰতীক্ষা মাথোন। বিয়াত বীৰেনৰ আপত্তিও নাই। মাজতে প্ৰেমানন্দৰ বিয়াখনৰ গোলমালতে সমস্ত বিপৰ্য্যয় ঘটাই দুৰ্ঘোৰ অশান্তি আনি দিছে পৰিয়ালটোৰ ভিতৰত। প্ৰেমানন্দয়ো শান্তি পোৱা নাই। মাজতে পৰিয়ালটোৰ দুৰ্নাম, মাক-দেউতাকৰ মনত অশান্তি আৰু বীৰেনৰ প্ৰতিও তেওঁলোকৰ এটি নিৰ্দ্দায় ভাৱ—বীৰেনৰ মনত এয়ে অশান্তি। সেইবাবে বীৰেনে ভাল ছোৱালী পালে নিজেই পছন্দ কৰি মাক-দেউতাকক ক'ব—এনে এটি মনোভাৱ গঢ়ি উঠিছিল মাথোন কিছুমান দিনৰ পৰা। কোনো

ছোৱালীয়ে বীৰেনৰ মনত প্ৰেম সঞ্চাৰ কৰা নাই। পিচত বীৰেনৰ নিজৰ ছোৱালী চোৱাৰ কোনো সুবিধা নাই। মনত লাজ লাজ ভাৱ। এনেবোৰ কাৰণত বীৰেনৰ বিয়াত পলম হৈ গৈছে।

সুৰবালাক দেখি বীৰেনৰ মনত এটি স্নিগ্ধ শীতল ক্ৰিয়াই প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছে। সুৰবালাৰ ৰূপে আৰু স্নিগ্ধ ব্যৱহাৰে বীৰেনক মুগ্ধ কৰিছে। ই প্ৰেমৰ সঞ্চাৰ হয় নে নহয়, বীৰেনে বুজিব পৰা নাই। লতিকাৰ উদ্দেশ্য বীৰেনে বুজি পাইছে। সুৰবালাৰ লগত বীৰেনৰ বিয়া হোৱাটো লতিকাই বাঞ্ছা কৰে। সুৰবালাৰো নিশ্চয় মত আছে আৰু এই পৰিয়ালটোৰ সকলোৱে নিশ্চয় এই কথা জানে। তেওঁলোকে পূৰ্ব্বৰ পৰাই এই কথা নিজৰ ভিতৰত পৰস্পৰে আলোচনা কৰিছে।

কিন্তু লতিকাই কিয় এই কাৰ্য্যত আগ বাঢ়িছে—বিশেষকৈ মোৰ বিয়াৰ কাৰণে—বীৰেনৰ চিন্তাৰ সোঁত এইদৰে ববলৈ ধৰিলে। বীৰেনৰ মনে মনে আশা আছিল যে লতিকাকেই কইনা হিচাবে পছন্দ কৰিব; কাৰণ পূৰ্ব্বতে দেউতাকে পছন্দ কৰিছিল আৰু মাকৰো তাত আপত্তি নাই। লতিকাৰ দেউতাকৰো অমত নাই, কিন্তু শিক্ষিতা ছোৱালী—তাতে আকৌ আগতে এটি বিশ্ৰী ঘটনা ঘটি গৈছে; সেইবাবে প্ৰস্তাৱ উত্থাপন কৰিবলৈ বীৰেন শঙ্কিত হৈ আছিল। সুৰবালা ভাল ছোৱালী। বীৰেনৰ আপত্তিৰ কোনো কাৰণ নাই;

বঙালী পৰিয়াল যদিও অসমীয়া হৈ গৈছে। মাক-দেউতাকে পছন্দ নকৰিব পাৰে। বীৰেনৰ মনত সন্দেহ। লতিকাৰ প্ৰতি প্ৰীতিৰ ভাৱ, সহানুভূতিৰ ভাৱ আৰু আত্মীয়তাৰ ভাৱ কেতিয়াবাৰ পৰাই আছে। লতিকাৰ এই প্ৰচেষ্টাত বীৰেনৰ মন যেন অলপ ক্ষুণ্ণ হৈছে। লতিকাই যদি নিজৰ বিয়াৰ প্ৰস্তাৱ আনিলেহেঁতেন, সকলো সমস্যাই সমাধান হৈ গ'লহেঁতেন। বীৰেন তৎক্ষণাৎ মান্তি হ'লহেঁতেন। বীৰেনৰ মনত সন্দেহ হ'ল যে লতিকাই বীৰেনৰ লগত তাইৰ নিজৰ বিয়া হোৱাটো পছন্দ নকৰে। এই সন্দেহ হোৱা মাত্ৰকে বীৰেনৰ মনত এটা জ্বালা উপস্থিত হ'ল। অলপ অপমান বোধ কৰিলে। অভিমানো হ'ল। যিটো সহজ সৰল তাকে এৰি লতিকাই দুৰ্গম পথে দি যাবলৈ বিচাৰিছে—ই সৰল মনোগতিৰ পৰিচয় নহয়। বীৰেনৰ এই অভিমানত লতিকাৰ প্ৰতি এটি অশ্ৰদ্ধাৰ বিৰিঙনিয়ে হৃদয়ত দেখা দিলে।

টোপনি লতিকাৰো বহু ৰাতিলৈকে অহা নাই। বীৰেনক লতিকাই ভাল পায়, শ্ৰদ্ধা কৰে। বীৰেনৰ আদৰ্শৰ লগত লতিকাৰ আদৰ্শৰ মিল আছে। বীৰেনৰ লগত আত্মীয়তাৰ ভাৱ আছে। বীৰেনৰ লগত লতিকাৰ বিয়া সহজসাধ্য আৰু সামাজিক নীতিসিদ্ধ। ক'তো অমিল নাই। মানুহে বিয়াৰ কথাত যিবোৰ কথা বিচাৰ কৰে, সকলো কথাতে মিল আছে। প্ৰেমানন্দৰ উচ্ছৃঙ্খলতাৰ পৰা লতিকাৰ ক্ষতি একো হোৱা নাই,

বৰঞ্চ মঙ্গল হৈছে। তথাপি লতিকাৰ বীৰেনৰ প্ৰতি এই বিৰুদ্ধ মনোভাৱ কিয় ? লতিকাই কেতিয়াও বীৰেনৰ লগত বিয়া হোৱা কথা মনত ভাবিব নোৱাৰে। এটা বিচিত্ৰ মনোগতি।

সুৰবালা আৰু লতিকা একেখন বিছনাতে দুয়ো শুইছে। দুয়ো দুয়োৰো বাহুৰ মাজত আবদ্ধ হৈ আছে। বৰ প্ৰীতি দুয়োৰো মাজত। বিছনালৈ অহাৰ আগতে দুয়ো বহুকথা পাতিছে, কিন্তু বিছনালৈ আহি শুবৰ ভাৱ জুৰি দুয়ো বহুকথা চিন্তা কৰিছে। কোনেও কাকো মতা নাই। ক্ৰমে বাহুবন্ধ শিথিল কৰি সুৰবালা লতিকাৰ ফালে পাছ দি শুবলৈ যত্ন কৰিলে; কিন্তু ক'তা টোপনি ক'ত? বীৰেনক দেখি সুৰবালাৰ মনত এটি অনুৰাগৰ সৃষ্টি হৈছে। প্ৰথম অনুৰাগ। সুৰবালাৰ হৃদয়তন্ত্ৰীত যেন এটি নতুন সুৰ বাজি উঠিছে। সেই সুৰৰ মধুৰতাই সুৰবালাক মুগ্ধ কৰিছে। লতিকাৰ প্ৰস্তাৱত সুৰবালাৰ অন্তৰত অমিয় সৃষ্টি কৰিছে। সুৰবালাই বীৰেনৰ ওচৰত আত্মনিবেদন কৰাত যেন কোনো দ্বিধা নাই। পৱিত্ৰ আৰু সৰল মনোভাৱ। কি মাধুৰ্য্য আছে—এই পৱিত্ৰতাৰ মাজত। সুশৃঙ্খল আৰু সংযমী মনৰ সকলো বান্ধ অতিক্ৰম কৰি বীৰেনৰ পদত লুণ্ঠিত হবলৈ এটি তীব্ৰ আকাঙ্ক্ষা। সুৰবালাই নতুন অনুভূতিত অভিভূতা হৈ গৈছে। সুৰবালাৰ প্ৰাণত প্ৰেমৰ উদয় হৈছে। সুৰবালাৰ এই প্ৰেমানুভূতিৰ লগে লগে ভীতা হৈছে যে এই প্ৰেমৰ আকাঙ্ক্ষা পূৰণ নহলে জীৱনত দুখ পাব লাগিব। বীৰেনৰ

গম্ভীৰ প্ৰতিমূৰ্ত্তি, কমনীয় মুখকান্তি, দেহৰ বলিষ্ঠ গঠন, মধুৰ কথা সকলোখিনি একত্ৰিত হৈ যেন এটা সুখৰ সপোনৰ ছবি সুৰবালাৰ হৃদয়-দাপোনত প্ৰতিবিম্বিত হৈছে। লতিকাই ইয়াৰ বাবে দায়ী। বীৰেনৰ গুণ-কীৰ্ত্তন লতিকাই সুৰবালাৰ ওচৰত আগৰ পৰাই কৰিছে। আজিৰ সমস্ত ঘটনা লতিকাৰ ৰচনা। সুধীৰ আৰু সুধীৰৰ মাকৰ মনত লতিকাই এই বিয়াৰ সম্ভাৱনাৰ সৃষ্টি কৰিছে। বীৰেনক চকুৰে নেদেখিলেও বীৰেনৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধাৰ মনোভাৱ লতিকাই সুৰবালাৰ প্ৰাণত বহুদিন আগৰে পৰাই জগাই তুলিছে।

শেষৰাতি দুয়োৰো টোপনি আহিছিল। ৰাতিপুৱা উঠোতে পলম হৈ গ'ল। ইতিমধ্যে ৰেৱতী ঘূৰি আহিছে—শেষ নিশাৰ গাড়ীত। বীৰেন পূৰ্ব্বৰ অভ্যাসমতে ৰাতিপুৱাই উঠিছে আৰু হাত-মুখ ধুই ড্ৰয়িং ৰুমত এখন কিতাপ পঢ়ি আছে। ৰেৱতী আহি বীৰেনৰ লগত বহিল। সুধীৰৰ বিছনাৰ পৰা উঠাত সদায় পলম হয়। আজিও তাৰ ব্যতিক্ৰম হোৱা নাই। সুধীৰৰ মাকে ৰাতিপুৱাই উঠি স্নান শেষ কৰি গোসাঁইঘৰত আহ্নিক কৰিব ধৰিছে।

—তুমি আহিলা ৰেৱতী!

—হয় চাৰ! এওঁলোক দেখোন কোনো উঠাই নাই।

—হয়, এওঁলোক দেখোন কোনো উঠাই নাই। যোৱা ৰাতি শোওঁতে কিছু পলম হৈছে—সেইবাবে বোধকৰোঁ। তোমাৰ যথেষ্ট কষ্ট হ'ল—ৰেৱতী!

—নাই, একো কষ্ট হোৱা নাই, পিছে ঘৰতহে অলপ দিগ্‌দাৰি হৈছে। কামিনী অলপ অসুস্থ বোধ কৰিছে। ইয়াত কাৰো আগত একো কোৱা নাছিল। তাত গৈ মোৰ আগত কৈছে।

—তেন্তে তুমি কিয় আহিলা?

—নহাটো জানোঁ ভাল হ'লহেঁতেন?

এনেতে লতিকা আহি ওলাল। "এঃ বৰ দেৰি হৈ গ'ল বিছনাৰপৰা উঠাত দাদা! বৰ লাজ লাগিছে। তুমি কেতিয়াবাই উঠিলা নেকি?

—হৈছে—এঘণ্টামান।" এনেতে সুৰবালাই একাপ চাহ লৈ আহিল আৰু ৰেৱতীক দেখি লাজ পালে।

—ৰেৱতী বাবু! মই আপুনি অহা কব নোৱাৰোঁ। ৰ'ব! মই আৰু একাপ চাহ লৈ আহোঁ।"—বুলি লৰালৰিকৈ হাতৰ চাহ কাপ বীৰেনৰ আগত থৈ গুচি গ'ল।

সুধীৰ শুবৰ সময়ত মনে মনে প্ৰতিজ্ঞা কৰিছিল যে ৰাতিপুৱা সোনকালে উঠিব; কিন্তু উঠাত চাৰে সাত বাজিল। উঠিয়েই বীৰেনৰ ৰুমত বীৰেনক নেদেখি ড্ৰয়িং ৰুমলৈ আহিছে।

—সুপ্ৰভাত! মিঃ চৌধুৰী! মোৰ উঠাত পলম হ'ল। ক্ষমা কৰিব। এই সুৰ'! ৰেৱতী বাবুক দেখোন চাহ দিয়া নাই। মোক চাহ নিদিয় নেকি?

সুৰবালাই দাদাকৰ মাত শুনিছিল, সেই বাবে এখন ট্ৰেত দুকাপ চাহ লৈ আহিছিল।

—আপোনালোকে চাহ খাই গা ধোৱক। জলপান গা ধোৱাৰ পাচত খোৱাই ভাল হব। দাদা! তুমি গা-ধুই যাবা নে নোযোৱা? সোনকালে গাড়ীৰ তেল যোগাৰ কৰা। আমি দহ বজাতেই ইয়াৰ পৰা ওলাব লাগিব। ফেৰী চাৰে দহ বজাত সিপাৰলৈ যাব।

বীৰেনে ক'লে—ৰেৱতীৰ স্ত্ৰীৰ হেনো অলপ অসুখ হৈছে। ৰেৱতীক ঘূৰাই পঠোৱাই ভাল। ৰেৱতী নগ'লে মই অকলে বশিষ্ঠলৈ কি যাম?

বীৰেনৰ কথাত আটাই বিলাকৰে মুখ মলিন হ'ল। বশিষ্ঠলৈ যাবলৈ কাৰো উৎসাহ নোহোৱা হ'ল।

ৰেৱতীয়ে এই কথাটো বুজি পালে। ৰেৱতীয়ে ক'লে—নহয় চাৰ! আপুনি যাওক। মই ঘূৰি যাওঁ। আপুনি নগ'লে বেয়া হব। কামিনীৰ তেনে কোনো অসুখ নহয়। কেৱল মূৰ কামুৰিছে। পানীলগাৰ ভাৱ আছে। হয়তো জ্বৰো হব পাৰে—নহবও পাৰে। তথাপি সাৱধান হোৱা ভাল বুলি মই ঘূৰি যাব খুজিছোঁ।

কামিনী অসুস্থ হোৱা সঁচা, কিন্তু বশিষ্ঠলৈ বীৰেন যোৱাত বাধা পৰে সেইটো ৰেৱতীয়ে পছন্দ কৰা নাই। কামিনীৰ মুখৰ পৰা, ৰেৱতীয়ে ভিতৰৰ কথাৰ কিছু সন্তেদো পাইছে। কামিনীও বশিষ্ঠলৈ যোৱাৰ কথা আছিল; কিন্তু বীৰেনৰ প্ৰতি এটা সম্ভ্ৰম আৰু সমীহৰ ভাৱ থকা বাবে সহজ মিলা-মিশা কৰাত বাধা জন্মিব কাৰণে কামিনী আগতে গুচি

গৈছে। আগৰ কথা আছিল যে কামিনী বা ৰেৱতী কোনো পাৰ্টিৰ পৰা বাদ নপৰে। কামিনীৰ বুদ্ধিতহে এনে হবলৈ পালে। ৰেৱতীয়েও এই পাৰ্টিত থকাত অলপ সঙ্কোচ বোধ কৰিছে, কাৰণ এই অভিযানৰ উদ্দেশ্য লতিকাহঁতৰ অকল বশিষ্ঠ ভ্ৰমণৰ উপভোগেই নহয়—ভিতৰত বেলেগ উদ্দেশ্যও আছে!

কামিনীৰ অসুখত বীৰেনৰ যোৱা বন্ধ হোৱাৰ কোনো বিশেষ কাৰণ নাই; কিন্তু ৰেৱতী লগত থাকিব বুলিহে বশিষ্ঠলৈ যোৱাৰ প্ৰস্তাৱত বীৰেন পূৰ্ব্বতে মান্তি হৈছিল। এতিয়া অৱস্থাৰ মেৰপাকত বীৰেনৰ অসন্মতি প্ৰকাশ কৰাও টান হৈছে। গতিকে বীৰেনে একোকে নোকোৱাকৈ মনে মনে থাকিল।

লতিকাই ক'লে—এইটোৱেই ভাল প্ৰস্তাৱ। কামিনীৰ অসুখত ৰেৱতী বাবুক আমি লৈ যাব নোখোজোঁ; কাৰণ ইতিমধ্যে যদি কামিনীৰ অসুখ বাঢ়ি যায়—বৰ বেয়া কথা হব।

সেয়ে হ'ল।

সুধীৰে গাড়ী তৈয়াৰ কৰি আনিলে। ড্ৰাইভাৰ লগত নল'লে—মাত্ৰ এটি চাকৰৰ ল'ৰা লগত থাকিল।

বশিষ্ঠত ধুমধামকৈ ৰন্ধা-বঢ়াৰ আয়োজন হ'ল। আটাই-বিলাকে স্নানত নামিল। ইয়াত স্নান কৰাত কাৰো প্ৰতি কোনেও সঙ্কোচ বোধ কৰা নাই। সুধীৰ আৰু লতিকাৰ

মাজত নানা প্ৰকাৰৰ বাক্‌বিতণ্ডা আৰু হাঁহি-খিকিন্দালি চলিল। যেন দুই ভাই-ভনী। নিৰ্দ্দোষ জলক্ৰীড়া। বীৰেন গম্ভীৰ মানুহ। মাজে মাজে সিহঁতৰ বাক্‌বিতণ্ডাত দুটি এটি মন্তব্য প্ৰকাশ কৰিছে মাথোন। সুৰবালাই আঁতৰি গৈ অকলে অকলে স্নানত নামিছে। জলসিক্তা সুৰবালাৰ সৌন্দৰ্য্যাই অঙ্গৰ শোভাত আৰু কুচযুগশোভিত বুকুৰ লয়লাসত বীৰেনে প্ৰাণত এটি নতুন অনুভূতি পালে। পৱিত্ৰ আৰু নিৰ্ম্মল ব্যৱহাৰৰ যোগেদি এটি পৱিত্ৰ পৰিবেশৰ সৃষ্টি হল।

সুৰবালাই বীৰেনৰ প্ৰাণত আনন্দ সঞ্চাৰ কৰিলে। এনে নিৰ্ম্মল আনন্দৰ অনুভূতি বীৰেনে কেতিয়াও পোৱা নাই। নাৰীৰ সৌন্দৰ্য্য উপলব্ধি কৰিবৰ অৱকাশ বীৰেনৰ হোৱা নাছিল। নাৰীৰ অঙ্গৰ সৌন্দৰ্য্যাই নহয়, নাৰীৰ প্ৰাণৰ উচ্ছ্বাস, হৰিণ পোৱালিটিৰ নিচিনা এনে নিৰ্দ্দোষ স্বভাৱ, মধুৰ ব্যৱহাৰ আৰু আত্মীয়তাৰ বিকাশ নাৰীৰ ভিতৰত কিমান মহিমাময় হৈ উঠে, বীৰেনে এই প্ৰথম উপলব্ধি কৰিলে।

লতিকাই বীৰেনৰ প্ৰতি লক্ষ্য কৰিছে। বীৰেনৰ মুখ-মণ্ডলত এটি আনন্দৰ আভা ফুটি উঠিছে। সুগোল গণ্ডস্থল হাঁহিৰ আনন্দতেই উদ্ভাসিত হোৱা নাই, অন্তৰৰ স্বাভাৱিক স্ফূৰ্ত্তিৰ বিকাশৰো তাত মিলন আছে। লতিকাৰ প্ৰাণতো এটা মধুৰ ভাৱৰ জাগৰণে দেখা দিছে। বীৰেনৰ সুগঠিত দেহ স্নানৰত অৱস্থাত স্ফুট পৰি হৈ উঠিছে। গৌৰ শুভ্ৰদেহ,

উন্নত নাসিকা আৰু উজ্জ্বল মুখমণ্ডলত বিমল আনন্দৰ জ্যোতি লতিকাই দেখা পালে। নাৰীয়ে পুৰুষৰ সৌন্দৰ্য্য কি ভাৱে উপলব্ধি কৰে তাক নাৰীয়েহে বুজে। কোনো কবিয়ে তাক ভাষাৰে সম্যক্ প্ৰকাশ কৰিব পাৰে নে নোৱাৰে সন্দেহ। লতিকাৰ প্ৰাণত প্ৰেমৰ সঞ্চাৰ হ'ল। লতিকা বিচলিত হোৱা যেন হ'ল। বীৰেনৰ প্ৰতি লতিকাৰ ভালপোৱা আজি নতুন নহয়। বীৰেনক লতিকাই ভাল পায়, কিন্তু তাত প্ৰেমোন্মাদনা নাই। লতিকাৰ কাৰণে বীৰেনক পোৱা কঠিন সমস্যা নহয়। লতিকাই বীৰেনক পালে সুখী হ'ল-হেঁতেন, কিন্তু লতিকাই বীৰেনক পাবৰ আকাঙ্ক্ষা কৰা নাই। সহজলভ্য কাৰণেই বোধকৰোঁ প্ৰেমৰ উন্মাদনা লতিকাই অনুভৱ কৰা নাই। বীৰেনৰ ওচৰত নিজৰ দুৰ্ব্বলতা কেতিয়াও প্ৰকাশ কৰা নাই লতিকাই। লতিকা যেতিয়া কিশোৰী বালিকা, তেতিয়া বীৰেনৰ কথা চিন্তা কৰিছিল— যেতিয়া বীৰেনৰ লগত বিয়াৰ সম্ভাৱনাই দেখা দিছিল। বীৰেনৰ লগত বিয়াৰ প্ৰস্তাৱ নাছিল, কিন্তু সেই অৱস্থাত এই বিয়া হব পাৰিলেহেঁতেন—এনে এটি সম্ভাৱনা কাৰো অবিদিত নাছিল। দুই চাৰিয়ে কোৱামেলাও কৰিছিল। সেই দিন পাৰ হৈ গৈছে। আজি পুনঃ পূৰ্ব্বৰ স্মৃতিয়ে লতিকাৰ প্ৰাণত আলোড়ন আনি দিছে।

মন্দিৰ দৰ্শন আৰু মন্দিৰত সেৱা কৰা হৈ গ'ল। অৰুন্ধতী চোৱা হ'ল।

স্নানকল্প শেষ হৈ গ'ল। ৰন্ধা-বঢ়াৰ হুড়াহুড়ি লাগি গ'ল। ৰান্ধিব সুৰবালাই। খৰি সুধীৰে আগেয়ে লুৰি থৈছে। বীৰেন খৰি লুৰিবলৈ যোৱা নাছিল। ৰন্ধাৰ আয়োজন বিশেষকৈয়ে হৈছে। ৰৌ মাছৰ মূৰীঘণ্ট, মাছ ভজা, মাছৰ ঝোল, বেঙেনা ভজা আৰু আফুগুটিৰ বৰভাজা। সন্দেশ, ৰসগোল্লা আৰু দৈ লগত লৈ আহিছে।

বীৰেনে সুৰবালাৰ ৰন্ধন নিৰীক্ষণ কৰি আছে। সুধীৰে চঞ্চলভাৱে ঘূৰি ফুৰিছে—এবাৰ লতিকাক আৰু এবাৰ সুৰবালাক আঁকৰী বুলি জোকাইছে আৰু একোবাৰ নিজে ৰান্ধিবলৈ যাবলৈ ওলাইছে। সুৰবালাই খেদি দিছে। লতিকাই জোকাইছে—তোমাৰ পৰিবাৰ আহিলে তুমি ৰান্ধিবা সুধীৰ দা। তেওঁ নভেল পঢ়িব আৰু ভেম্‌পাতি শুই থাকিব।

যা যা, মই বিয়া নকৰাওঁ—তইঁতে জাননে? তইঁতৰ বিয়াৰ বাবে যিমান চিন্তা—মোৰ বিয়াৰ বাবে কোনো চিন্তা নাই। দুয়ো বুঢ়ি ঢেৰি হ'লি—এতিয়ালৈকে তইঁতক কোনেও নিনিলে। তহঁতৰো বিয়াৰ কোনো আশা নাই দেখিছোঁ।

সেইটোৱে ভাল প্ৰস্তাৱ, সুধীৰ দা। বিয়া নকৰালে জগতত এটা নতুন আদৰ্শ হয়। ঈশ্বৰৰ লগত প্ৰকাশ্য এটা বিদ্ৰোহ হয়। লতিকাই ক'লে।

একো বিদ্ৰোহ নহয়—একো নতুন কথা নহয়। তহঁতৰ নিচিনা কিমান ছোৱালীৰ বিয়া হোৱা নাই। তহঁতৰ

শান্তি হে হয়। এনে মুখৰা এনে দুষ্ট ছোৱালীৰ বিয়া নোহোৱাই ভাল। কি কয়, মিঃ চৌধুৰী।

—বীৰেনে হাঁহিলে। এইদৰে নির্দ্দোষ কলহ চলি থাকিল।

বীৰেনৰ অন্তৰে এটি প্রশ্নৰ মীমাংসা বিচাৰিছে। যোৱা ৰাতি বীৰেনে বুজি পাইছে যে লতিকাই প্ল্যান কৰিছে—বীৰেনৰ লগত সুৰবালাৰ মিলন ঘটাবলৈ। সুৰবালাক পাবলৈ বীৰেনৰ মনত ইচ্ছাও জাগিছে, কিন্তু লতিকাই কিয় বীৰেনক প্রত্যাখ্যান কৰে। লতিকাই সুধীৰক বিচাৰে নেকি? হঠাতে বীৰেনৰ প্রাণত এটি হুলে বিন্ধা যেন পালে। বীৰেনৰ এইবোৰ অনুভূতি নতুন। কাজেকাজেই বেদনা কিছু বেছি হয়। লতিকাক পাবলৈ প্রেমিকৰ আগ্রহ বীৰেনৰ জগা নাছিল; কিন্তু লতিকাক পাবলৈ যে হেপাহ নাছিল তেনেও নহয়। সুৰবালাৰ আবির্ভাব আজি নতুন। এই আবির্ভাৱত বীৰেনৰ প্রাণত নতুন অনুভূতি আনি দিছে। কিন্তু লতিকাৰ অংশ গ্রহণত বেদনাও আনি দিছে; বীৰেন সুস্থিৰ মনৰ মানুহ। বিচলিত মনৰ ভাৱ বাহিৰত প্রকাশ নাপায়।

ৰন্ধা হৈ গ'ল। লতিকাই ক'লে—এতিয়া মোৰ পাল। মই বাঢ়ি দিম।

সুৰবালাই নিদিয়ে। তোমালোকৰ কাৰো সহায় মোক নালাগে। মই যেতিয়া জুই ফুঁৱাই মৰিছিলো—চকুৰ পানী ওলাইছিল, তেতিয়া সহায় কৰিবলৈ আহিছিলা নেকি?

—অ' তোৰ লগত আমি কান্দিব লাগিছিল বুলি সুধীৰে চিঞৰ মাৰি দিলে।

বীৰেনে পুনৰায় হো হো কৈ হাঁহি দিলে, লতিকা আৰু সুধীৰেও হাঁহিলে। সুৰবালাৰ গাল দুখন লাজতে ৰঙা হ'ল। এনেয়ে জুইৰ তাপত ৰঙা হৈ আছিল। এতিয়া সিন্দূৰ যেন হ'ল। বীৰেনে অপূর্ব্ব শোভা দেখিলে সুৰবালাৰ মুখত, সঁচাকৈয়ে অপূর্ব্ব সৌন্দর্য্য। বিধাতাৰ নিখুঁত সৃষ্টি। এটি যেন ৰঙা গোলাপ ফুল।

সঁচাকৈয়ে লতিকাক বাঢ়িব নিদিলে সুৰবালাই। সুৰবালাই বাঢ়িলে আৰু বীৰেনৰ পাতত অতিৰিক্তকৈ দিলে। দৈ, সন্দেশ, ৰসগোল্লা সকলোখিনি ভগাই দি সুৰবালাও খাবলৈ বহিল। সুধীৰৰ ভোক লাগি আছিল—কিছু বেছি পৰিমাণে খাই শেষ কৰি পেলালে। বীৰেন আৰু লতিকাৰ পাতত বেছি আছিল। সুধীৰে লতিকাৰ পাতৰ পৰা কিছু থাপ মাৰি লৈ গ'ল। তেতিয়া সুৰবালাই নিজৰ পাতৰ পৰা কিছু লতিকাক দিলে।

—তই এতিয়া কি কৰ' তই দেখোন লঘোনে মৰিবি—বুলি লতিকাই ক'লে।

—মোৰ কম হোৱা নাই নহয়,—সুৰবালাই ক'লে।

—নিশ্চয় কম হৈছে সুধীৰে ক'লে। মিঃ চৌধুৰী চাওক, তাইৰ কাণ্ড। বৰ ফুটনি মাৰি বিলাবলৈ লৈছিল, এতিয়া ৰান্ধি-বাঢ়ি লঘোনে থাকক—বুলি হো হো কৈ হাঁহিবলৈ ধৰিলে।

—মোক মিছাকৈয়ে ইমানবোৰ দিছে। মিছ সুৰবালাৰ নিশ্চয় সামঞ্জস্য বোধ কম—বীৰেনে ক'লে।

—বাঃ ভীষণ মন্তব্য—বুলি সুধীৰে পুনৰায় হাঁহিবলৈ ধৰিলে।

লতিকাই ক'লে—তোমাৰ বীৰেনদা, যদি সামঞ্জস্য বোধ আছে—তোমাৰ পাতৰ পৰা সুৰবালাক দিয়া উচিত। বীৰেনে লাজ পালে। সুৰবালায়ো বিশেষকৈ বীৰেনৰ মন্তব্যত লাজ পাইছে। গতিকে সেই লাজৰ হাত সাৰিবৰ কাৰণে—"দিয়ক, মিঃ চৌধুৰী বুলি পাতখন আগবঢ়াই দিলে। বীৰেনে অগত্যা কিছু দিলে। প্ৰায় গোটেইখিনি দিলে। সুধীৰে পুনৰ হাঁহিলে। বীৰেনে যিমানখিনি দিছে সিমানখিনি খাবৰ শক্তি সুৰবালাৰ নাই। "তই কিন্তু গোটেইখিনি খাব লাগিব"—বুলি সুধীৰে পুনঃ ক'লে।

সুৰবালাৰ লাজ বাঢ়িল—মুখ আকৌ ৰঙা হৈ উঠিল। লতিকাই—"বেছ মজা হৈছে, মোক বাঢ়িবলৈ নিদিয়াৰ মজা ওলাইছে এতিয়া"—বুলি হাঁহিব ধৰিলে।

খোৱা পৰ্ব্ব শেষ হৈ গ'ল। সমালোচনা হ'ল যে যি পৰিমাণে ৰান্ধিছিলি, সুৰবালাৰ আন্দাজ প্ৰকৃততে ঠিক আছিল। পেলনি যোৱাকৈ লোৱা নাছিল। ইয়াত কৃতিত্ব নিশ্চয় আছে ; যৎসামান্য বেছিতো হবই।

আবেলি পাঁচবজাৰ ফেৰীত পাৰ হৈ আটাইবিলাকে উত্তৰ গুৱাহাটী পালে। বীৰেন ঘৰলৈ উভতিব খুজিছিল ; কোনেও যাবলৈ নিদিলে।

ৰাতি খোৱা হোৱাৰ পাছত ড্ৰয়িংৰুমত লতিকা, সুৰবালা আৰু বীৰেনৰ মাজত দেশৰ কথা, ৰাজনীতিৰ কথা, শিক্ষাৰ কথা সকলো বিষয়ৰে আলোচনা হ'ল। বীৰেন আচৰিত হ'ল সুৰবালাৰ যুক্তি আৰু বিষয়ৰ জ্ঞান দেখি।

দেশৰ স্ত্ৰী-শিক্ষাৰ ধাৰা ঠিক পথে যোৱা নাই। ল'ৰা আৰু ছোৱালীৰ শিক্ষা একে ধৰণৰ হব নালাগে। ল'ৰাৰ শিক্ষা আৰু ছোৱালীৰ শিক্ষা একে ধৰণে হোৱা বাবে ছোৱালীবিলাকৰ সুকোমল বৃত্তিবোৰ ধ্বংস হব লাগিছে। পুৰুষ ভাৱাপন্ন মনোবৃত্তি গঢ়ি উঠিব লাগিছে। ছোৱালীয়ে চাকৰি কৰি দেশৰ দুৰৱস্থা বঢ়াৰ যোগান ধৰিছে। অৰ্থ-নৈতিক সমস্যাৰ সমাধান হোৱা নাই, বৃদ্ধিহে পাইছে। এই-বিলাক সুৰবালাৰ মত। লতিকাৰ সমৰ্থন আছে।

লতিকাই কয়—ছোৱালীৰ স্থান অতীত যুগত যি আসনত আছিল, তাৰ পৰা সিহঁতক নমাই অনা হৈছে প্ৰগতিৰ যুগত। মাতৃজাতিৰ অৱমাননা কৰা হৈছে। সংস্কৃত সাহিত্যৰ প্ৰতি বিৰূপ মনোভাৱেই ইয়াৰ কাৰণ বুলি লতিকাই কয়। বৈদিক যুগত, পৌৰাণিক যুগত বা তান্ত্ৰিক যুগত কোনো যুগতে স্ত্ৰীজাতিক অৱহেলা কৰা হোৱা নাই। "নাৰ্য্যঃ যত্ৰ পূজ্যন্তে ৰমন্তে তত্ৰ দেৱতাঃ" এয়ে আছিল ভাৰতীয় সভ্যতাৰ আদৰ্শ।

প্ৰেমৰ লীলা বা ব্যভিচাৰিতাৰ উদাহৰণ আগেয়ে যে নাছিল তেনে নহয়, আছিল—কিন্তু আদৰ্শচ্যুত কোনো হোৱা

আছিল। আজি আমাৰ আদৰ্শ কি? আজিৰ সাহিত্যই, আজিৰ সমাজে বা ধৰ্ম্মই কি আদৰ্শ দাঙি ধৰিছে? দেশৰ ধৰণী কি? প্ৰগতিৰ নামত কি হৈছে? কোন পথে দেশ আগবাঢ়িছে? কোনে উত্তৰ দিব এইবোৰ প্ৰশ্নৰ? লতিকাই প্ৰশ্ন কৰিছে।

গড্ডলিকা প্ৰৱাহত মানুহ চলা নাইনে? ইউৰোপ আমেৰিকাত যিবোৰ আদৰ্শই দেশৰ সমস্যা বঢ়াই তুলিছে, আমি সেইবোৰ সমস্যা আমদানি কৰা নাইনে? আমাৰ দেশলৈ ঘৰ-দুৱাৰ, আলি-পদূলি যান-বাহনেই দেশৰ কৃষ্টিৰ পৰিচয় দিয়েনে? লতিকাৰ নানা প্ৰশ্ন।

সুৰবালাই যোগ দিছে—দেশৰ কৃষ্টি মানে বংশ পৰম্পৰা অনুসাৰে চলি অহা সাধাৰণলোকৰ জীৱন ধাৰণৰ পদ্ধতি নহয় নে? যুগ-যুগান্তৰৰ পৰা চলি অহা ধৰ্ম্মোপাসনা, সাহিত্য চৰ্চ্চা, সমাজ সেৱা, দৰিদ্ৰসেৱা, অতিথিশালা স্থাপন, পুখুৰী খনোৱা, আৰ্ত্তৰ আশ্ৰয় দান, দুষ্টৰ দমন, শিষ্টৰ পালন, কুটিৰশিল্পৰ ব্যৱস্থা আৰু আত্মনিৰ্ভৰতা জ্ঞান পুৰণি-কালৰ কৃষ্টি নহয়, নে? সেই আহিঁ আজি ক'ত? তাৰ ঠাইত নতুন ব্যৱস্থা কি হৈছে? "বিনায়কং প্ৰকুৰ্ব্বাণো বানৰং নিৰ্ম্মমায়াস" হোৱা নাই নে? প্ৰগতিৰ নামত অধোগতি হোৱা নাই নে?

আনফালে পশ্চিমৰ ফালে চাওক—আমেৰিকাৰ ফালে চাওক। তেওঁলোকে ভাৰতীয় সাহিত্যৰ আদৰ্শত সমাজ

গঠন ব্যৱস্থা কল্পনা কৰিব লাগিছে। যৌথ পৰিবাৰৰ কল্পনা গবেষণা আমেৰিকাই চলাব লাগিছে—যি যৌথ পৰিবাৰ ব্যৱস্থা ভাৰতবৰ্ষৰ চিৰন্তন প্ৰথা। মহাভাৰত ৰামায়ণৰ আদৰ্শত ৰামৰাজ্য গঠনৰ আদৰ্শ ৰুছিয়াই গ্ৰহণ কৰিবলৈ উদ্যোগ কৰিছে। আমি ৰামৰাজ্যৰ নামত কি কৰিছোঁ? দেশৰ সমস্যা আজি কি? লতিকাৰ পুনঃ উত্তেজনামূলক বক্তৃতা।

বীৰেন আচৰিত হৈছে। এই ছোৱালী দুজনীয়ে কয় কি? বীৰেনৰ মনে ভবা সকলোবোৰ কথা প্ৰকাশ কৰি দিলে দুয়ো।

বৰ মধুৰ ভাৱে কাটিলে সময়খিনি। পিচদিনা ৰাতিপুৱা বীৰেনে বিদায় ল'লে।

আঠ

প্ৰেমানন্দৰ অন্তৰত বিদ্বেষৰ জুই জ্বলি উঠিছে, কিৰণৰ লগত প্ৰেমানন্দৰ সুখ হোৱা নাই। লতিকাক বিয়া নকৰাই প্ৰেমানন্দই ভুল কৰিছে সি তাক বুজি পাইছে। লতিকাক পাবলৈ তাৰ এতিয়া আগ্ৰহৰ সীমা নাই; কিন্তু লতিকা বীৰেনৰ প্ৰণয়-প্ৰাৰ্থিনী হোৱা বুলি সি অনুমান কৰিছে। সিদিনাৰ ঘটনাত প্ৰেমানন্দ আৰু কিৰণ উভয়ে লজ্জিত হৈছে।

প্ৰেমানন্দই কিৰণৰ সঙ্গ এৰিব বিচাৰে। বিহাৰীলালৰ লগত যদিও কিৰণৰ অবৈধ সংযোগ আছে—তথাপি বিহাৰীলালে

কিৰণক স্ত্ৰী হিচাবে গ্ৰহণ কৰিব নোখোজে। প্ৰেমানন্দই সেই কথাও বুজি পাইছে। কিৰণে নিজে এৰি গলে প্ৰেমানন্দই ভাল পায়, কিন্তু কিৰণে সহজে এৰি নাযায়!

কিৰণে বিহাৰীলালক বিয়াৰ প্ৰস্তাৱ দিছিল। উদ্দেশ্য আছিল যদি বিহাৰীলাল মান্তি হয়, তেন্তে কিৰণ আৰু প্ৰেমানন্দই উভয়ে বিবাহ-বিচ্ছেদৰ দৰখাস্ত দি স্বেচ্ছায় পৰস্পৰৰ পৰা আঁতৰি যাব। বিহাৰীলাল সন্মত হোৱা নাই। স্পষ্ট উত্তৰ দিছে—তোমাৰ লগত মোৰ টকাৰ সম্বন্ধ; তোমাক টকা দিছোঁ আৰু দিম, কিন্তু বিবাহ মই নকৰোঁ জানিবা। তুমি প্ৰেমান্দৰ হাতৰ পৰা আঁতৰি আহা, মই তোমাক সম্পূৰ্ণ ভৰণ-পোষণ দিম; কিন্তু সংসাৰ নকৰোঁ। সংসাৰৰ লগত সামাজিক সম্বন্ধ আছে। আমাৰ সংসাৰ সমাজৰ লগত খাপ নাখাব। কিৰণে বিহাৰীলালৰ সম্পৰ্ক ত্যাগ কৰিছে। বিহাৰীলালেও বেয়া পোৱা নাই।

মানুহৰ মনৰ বিচিত্ৰ গতি। কোন অৱস্থাত মনৰ গতি কোন ফালে যায়, কোনেও আগৰ পৰা বুজিব নোৱাৰে। সমাজ বন্ধনৰ লগত মানসিক সংযম আৰু ন্যায় অন্যায়ৰ বিচাৰ সমতুল্য ভাৱে নচলিলে মানুহৰ জীৱনধাৰা স্থিৰ নাথাকে। কোনো উদ্দেশ্য লৈ জীৱন যাত্ৰা নচলে।

প্ৰেমানন্দই কিৰণক প্ৰস্তাৱ দিছে—"কিৰণ! তুমি এৰি যোৱা, তোমাক আজীৱন মই দুশকৈ টকা দিম। তোমাৰ জীৱন তুমি স্বাধীন ভাৱে উপভোগ কৰা, মোৰ সংশ্ৰৱ ত্যাগ কৰা। কিৰণ মান্তি হোৱা নাই। কিৰণৰ বাপেক-মাকে কৈছে যে তাৰ পৰা সমাজত হেয় হব লাগিব।

এনে এটি সামাজিক অৱস্থা। মানুহে সমাজৰ ভিতৰত নিজৰ প্ৰতিষ্ঠা আৰু স্থান বিচাৰে; কিন্তু সমাজ ৰক্ষাৰ আদৰ্শ-মূলক আচৰণ পালন নকৰে। সমাজৰ গতি কোনফালে ঢাল লৈছে?

এনে এটি পৰিস্থিতিৰ সময়ৰ মাজত হঠাতে এদিন প্ৰেমানন্দই লগ পালে লতিকাক অকলে—গুৱাহাটীৰ পাণ-বজাৰত। লতিকাই ভদ্ৰতাৰ খাতিৰত নমস্কাৰ জনাইছিল। প্ৰেমানন্দই সুবিধা পাই একাষৰীয়াকৈ মাতি নিলে।

—লতিকা! তোমাক মই তুমি বুলিয়েই কৈছোঁ। বেয়া নাপাবা।

—নাই পোৱা বেয়া—আপুনি তুমিয়েই বুলিব।

—তোমাক মই এটা কথা সুধিব খোজোঁ।

—সোধক।

—কিৰণৰ লগত মোৰ বিচ্ছেদ অনিবাৰ্য্য। লতিকাই মিচিকি হাঁহিলে।

—এই বিষয় লৈ মই বৰ দুৰ্গতি ভুগিব লাগিছোঁ। তোমাৰ উপদেশ বিচাৰিছোঁ। তুমি সময় দিলে মই তোমাৰ ওচৰলৈ গৈ এই বিষয়ে কথা পাতিব খোজোঁ।

—ভাল, কাইলৈ ৰাতিপুৱা আঠ মান বজাত আহিব, বুলি কৈ লতিকাই উত্তৰৰ বাট নাচাই খোজ ল'লে।

লতিকাই মনে মনে ভাবিছে—সংসাৰৰ কি বিচিত্র গতি ! কামনাই মানুহক কিদৰে অন্ধ কৰে ! প্রেমানন্দই এতিয়া মোৰ ওচৰত বিয়াৰ প্রস্তাৱ দিব। কি দুৰাশা ! কি অধঃপতন !

প্রেমানন্দই পাচদিনা দেখা কৰিলে। প্রেমানন্দই লতিকাৰ সিদিনাৰ ব্যৱহাৰত আসৈ পাইছে। বীৰেনে লতিকাক তুমি বুলি সম্বোধন কৰে—এই কথা প্রেমানন্দই শুনিছে। লতিকাৰ পৰা সহানুভূতিসূচক ব্যৱহাৰ পাই মনৰ দুর্ব্বলতা কিছু পৰিমাণে আয়ত্তলৈ আনিছে। সেই বাবে সাহ কৰি আহিছে। লতিকাই প্রেমানন্দক বহিবলৈ ক'লে—আৰু ভিতৰলৈ গৈ ষ্টোভত দুকাপ চাহ কৰি আনিলে।

প্রেমানন্দই ক'লে—কিৰণৰ ব্যৱহাৰত মই অতিষ্ঠ হৈছোঁ। মোৰ যে এতিয়া কি কৰা উচিত, একো বুজিব পৰা নাই।

লতিকা কিছু সময় নিমাত থাকি ক'লে—আপোনালোকৰ স্বামী-স্ত্রীৰ বেপাৰত মোৰ কি কবলগীয়া আছে ? মোক বা আপুনি সুধিছে কিয়, মই তাকো বুজা নাই।

লতিকাৰ উত্তৰ সহানুভূতিসূচক নহয়—প্রেমানন্দই সেই কথা নুবুজিলে। মনত যেতিয়া গধুৰ বোজা থাকে, তেতিয়া কিছুমান মানুহৰ অভিমান বাঢ়ি উঠে। সেইবিলাক মানুহে এনে উত্তৰ সহিব নোৱাৰে ; কিন্তু প্রেমানন্দৰ মনত যদিও গধুৰ বোজা আছিল—তেনে অভিমানী প্রকৃতিৰ মানুহ প্রেমানন্দ নহয়। তদুপৰি এই প্রশ্নৰ অন্তৰালত প্রেমানন্দৰ আন কথা লুকাই

আছে। সেই বাবে লতিকাৰ কথাত প্রেমানন্দই ভিতৰৰ ইঙ্গিত—লতিকাৰ পৰামর্শ দিবলৈ যে অনিচ্ছা, সেই কথা বুজি নাপালে। বিহাৰীলালৰ লগত কিৰণৰ গোপন মিলন, প্রকাশ্য ভ্রমণ আৰু অভিযান সর্ব্বজনবিদিত কথা। প্রেমানন্দ লজ্জিত, নিৰুপায় আৰু ম্রিয়মান হৈ পৰামর্শ বিচাৰি আহিছে। ক'লে "লতিকা ! মই তোমাৰ পৰামর্শ বিচাৰি আহিছোঁ। তুমি মোক সহায় কৰিব লাগে।

লতিকাই বিবাহ-বিচ্ছেদৰ পৰামর্শ দিয়ে কেনেকৈ ? পৰামর্শ বিচৰাও যে অন্যায় হৈছে। লতিকা আৰু প্রেমানন্দৰ সম্বন্ধ কোনো অন্তৰঙ্গ সমবয়স্ক বন্ধুৰ সম্বন্ধ নহয় আৰু আনৰ সাংসাৰিক জীৱনত হস্তক্ষেপ কৰাটোও লতিকাৰ স্বভাৱ-বিৰুদ্ধ কথা। তথাপি কিৰণৰ লগত পৰিচয় থকা বাবে প্রেমানন্দই পৰামর্শ বিচাৰি আহিছে বুলি এই ব্যৱহাৰ সহিছে।

—শেহত লতিকাই প্রেমানন্দক ক'লে—বাৰু ! মই কিৰণৰ লগত কথা হৈ চাওঁ।

—প্রেমানন্দ তাতেই সন্তুষ্ট হৈ সিদিনা গুচি গ'ল। প্রেমানন্দই আচল অন্তৰৰ কথা প্রকাশ কৰিব নোৱাৰিলে।

—লতিকাই কিৰণক লগ ধৰিলে। কিৰণে প্রেমানন্দৰ বহুতো নিন্দা কৰিলে—লতিকাই একো নোসোধাকৈয়ে।

—লতিকাই বুজিলে যে প্রেমানন্দৰ আৰু কিৰণৰ মনোমালিন্য গভীৰ। কিৰণে আন কোনো নির্ভৰযোগ্য আশ্রয় পোৱা নাই কাৰণে প্রেমানন্দৰ লগত আছে।

লতিকাই ক'লে—প্ৰেমানন্দদাই তোমাৰ ভৰণ-পোষণৰ দায়িত্ব লবলৈ ৰাজী আছে বুলি মোক কৈছে। তোমাৰ ওপৰত হেনো তেওঁ এনে প্ৰস্তাৱো দিছে।

কিৰণে একো নামাতিলে। লতিকাই পুনৰায় সেই কথা নুলিয়ালে। বিদায় ল'লে।

লতিকাই এই কথা কিৰণৰ আগত কৈ এটি প্ৰকাণ্ড ভুল কৰিলে। কিৰণে যাৰ তাৰ আগত প্ৰকাশ কৰিলে যে প্ৰেমানন্দই লতিকাক বিয়া কৰাবলৈ ইচ্ছা কৰিছে আৰু লতিকাৰো সন্মতি আছে। ক্ৰমে এই বাতৰি সমাজত এনেদৰে প্ৰকাশ হ'ল যে লতিকাৰ মান-সন্মানত যথেষ্ট আঘাত কৰিলে।

কিৰণে প্ৰেমানন্দক শ্লেষেৰে সুধিলে—"লতিকাৰ লগত তোমাৰ প্ৰেমাভিনয় কিমান দিন চলিছে ?"

প্ৰেমানন্দ এই প্ৰশ্নত বিৰক্ত হ'ল। প্ৰেমানন্দ যিমানে অধঃপতিত নহওক বংশৰ তেজ ধমনীত বৈ আছে। এনে কুৎসিৎ শ্লেষ সহিব নোৱাৰিলে। ক'লে—"তোমাৰ চৰিত্ৰৰ লগত লতিকাৰ চৰিত্ৰ ৰিজাই নাচাবা।"

"হয়! মোৰ চৰিত্ৰ যদি বেয়া তোমাক মোৰ ওচৰলৈ আহিবলৈ কোনে কৈছিল ? সচ্চৰিত্ৰ লোকৰ এনে ব্যৱহাৰ কিয় ? সমাজে কি বিচাৰ কৰিছিল—মনত আছে ?"

"কিৰণ! তোমাৰ ব্যৱহাৰ অসহনীয় হৈ উঠিছে। মই জানোঁ, মোৰ জীৱনত তুমি এটা দুৰ্ঘটনা। যৌৱনৰ তাড়নাত মোৰ স্খলন হৈছে। সেই দোষৰ প্ৰায়শ্চিত্ত কৰিবলৈ তোমাক মই গ্ৰহণ কৰিছিলোঁ। তোমালোকক যথেষ্ট অৰ্থদণ্ড দি মই মোৰ সামাজিক দোষ স্খলন কৰিব পাৰিলোহেঁতেন; কিন্তু সেইটো মই নকৰি তোমাক গ্ৰহণ কৰিছিলোঁ। তাৰদ্বাৰা যে মই জীৱনত আন এটা অভিশাপ বুটলি লৈছিলোঁ—সেই কথাটো তেতিয়া বুজা নাছিলোঁ।"

"এতিয়া হবলা বুজিছা ?"

"তুমি তাৰ খবৰ লবৰ আৱশ্যক নকৰে। তোমাৰ চৰিত্ৰত যতবোৰ দোষ আছে তাক তুমি বুজি পালে আমি হয়তো সুখী হৈ থকিব পাৰিলোহেঁতেন।"

"এতিয়া অসুখী হৈ লতিকাৰ অঙ্কশয়ন বিচাৰিছা—নহয়নে ?"

"কিৰণ! মই তোমাৰ লৌহ শৃঙ্খলত বান্ধ খাই আছোঁ বুলি তুমি মোক অপমান কৰিছা—মই সহিছোঁ; কিন্তু নিৰ্দ্দোষী মহিলা এগৰাকীৰ বিষয়ে তুমি সম্ভ্ৰমেৰে কথা কোৱা উচিত।"

"লতিকা নিৰ্দ্দোষ? কোন্ ভদ্ৰমহিলাই স্বামী-স্ত্ৰীৰ বিবাহ বিচ্ছেদৰ প্ৰস্তাৱ দিবলৈ আহে? লতিকাৰ কি আৱশ্যক মোক বিবাহ-বিচ্ছেদৰ পৰামৰ্শ দিয়াৰ ?"

প্ৰেমানন্দই বুজিলে যে প্ৰেমানন্দৰ আৰু লতিকাৰ ভুল হৈছে যে এই কাল সাপিনীক এইদৰে জোকোৱাত।

এনে এটি কথাৰ যে এনে এটি ফাল আছে কোনোজনে নুবুজিলে। প্ৰেমানন্দ মৰ্ম্মাহত হ'ল। তাৰ নিজৰ দোষত

লতিকা সমাজত হেয় হ'ল। কিৰণে এই কথা নিশ্চয় প্ৰচাৰ কৰিব।

সঁচাকৈয়ে সেয়ে হ'ল। প্ৰেমানন্দৰ বন্ধুসকলে প্ৰেমানন্দক সুধিব ধৰিলে—বিবাহ-বিচ্ছেদৰ দৰখাস্ত প্ৰেমানন্দই সঁচাকৈয়ে আদালতত দাখিল কৰিছে নে কি? কিৰণ বিহাৰীলালৰ লগলৈ যাব নে কি? কিমান ক্ষতিপূৰণ দিব লাগিব? প্ৰেমানন্দ অতিষ্ঠ হ'ল।

কিৰণৰ অপপ্ৰচাৰ লতিকাৰ কাণত পৰিল। লতিকাই অন্তৰত বৰ আঘাত পালে। প্ৰেমানন্দ আৰু কিৰণৰ এনে এটি কুৎসিৎ কথাত লতিকা লিপ্ত হোৱা উচিত নাছিল। বুদ্ধিৰ ভুলত লতিকাই সমাজত এই হেয়তা সহিব লগা হৈছে। লতিকাক অৱশ্যে প্ৰকাশ্যে কোনো কথা কোনোৱে কোৱা নাই; কিন্তু সুৰবালাৰ ওচৰত বহুতে বহুত ৰকমে কৈছে। সুৰবালাৰ পৰা লতিকাই সমাজৰ প্ৰতিক্ৰিয়া বুজি পাইছে। সুৰবালাও মৰ্ম্মাহত হৈছিল। সুধিছিল—"লতিকা দিদি! মই বিশ্বাস নকৰো এইবোৰ কথা। প্ৰেমানন্দৰ লগত তুমি বিয়াৰ সন্মতি দিবা মই বিশ্বাস নকৰোঁ—এইবোৰ কথা।"

সুৰবালাক সাৱটি ধৰি লতিকাই ক'লে—যেয়ে যি কয় কওক, সেইবোৰ কথাত কাণ নিদিবি সুৰ'। মানুহৰ জীৱনত এনেবোৰ দুৰ্ঘটনা হয়। মোৰ জীৱনত বহুতো দুখ পাব লাগিব—মই জানোঁ। মই সাজু আছোঁ।"

সুৰবালাই বুজিলে যে এইবোৰ কথা মিছা। মনত শান্তি পালে।

কিৰণে বুজিছে যে প্ৰেমানন্দৰ লগত আৰু বেচি দিন থকা নচলিব। প্ৰেমানন্দই এতিয়া কোনো টকা-পইচা কিৰণৰ হাতত নিদিয়ে। মাহেকৰ মূৰত দুই শ টকা দিয়ে মাথোন। প্ৰেমানন্দ এতিয়া ৰবকৈ ঘৰলৈও নাহে। কিৰণক অবাধ গতিবিধিৰ সুবিধা দিছে। নিজে ঘৰত ভাত নাখায়। হোটেলতে বন্দৰস্ত কৰিছে। বাহিৰত বিবাহ-বিচ্ছেদৰ জনৰৱ বৃদ্ধি পালে।

কিৰণ অকলে ঘৰত থাকিব নালাগে। দুশ্চৰিত্ৰ লোকৰ অভাৱ সমাজত নাই। পুৰুষৰ আসঙ্গ লিপ্সা কিৰণৰ অত্যন্ত প্ৰবল। সময় বিশেষে পাত্ৰাপাত্ৰৰ বিচাৰৰ প্ৰশ্নও কিৰণৰ মনত নুঠে। প্ৰেমানন্দ আৰু বিহাৰীলালৰ লগত যৌন সম্বন্ধ থকাত কিৰণে এই লিপ্সা চৰিতাৰ্থ কৰিবলৈ বাধা পাইছিল। এতিয়া অবাধ গতি। কি নাৰী চৰিত্ৰ! দেৱতাৰো অবোধ্য। কিৰণৰ চৰিত্ৰৰ কথা ভাবিলে মানুহে পাহৰিব লাগে যে নাৰী সমাজৰ সৌন্দৰ্য্য; ৰসবোধৰ প্ৰধান উৎস—ৰস চৰ্চ্চাৰ ক্ষেত্ৰত নাৰী পুৰুষ প্ৰতিভাৰ সহযাত্ৰী। পদ্মাৱতী জয়দেৱৰ প্ৰেমলীলা, ৰাধা-কৃষ্ণৰ প্ৰেমলীলা, দুষ্মন্তৰ ওচৰত শকুন্তলাৰ আত্মদান, তুলসী-বেদৱতীৰ প্ৰেম সাধনা—এইবোৰ যেন আকাশ কুসুমহে।

কিৰণৰ এই ধৰণৰ আচৰণত বহুতো ডেকা ল'ৰাৰ চৰিত্ৰ

নষ্ট হ'ল। সমাজত এটা আৰ্ত্তনাদৰ সৃষ্টি হ'ল। "প্ৰেমানন্দৰ জীৱন দুৰ্বহ হৈ উঠিল। প্ৰেমানন্দৰ লগত কিৰণৰ পুনৰ্মিলন নহয়—এই কথা প্ৰেমানন্দই স্থিৰ কৰিছে, কিৰণে বুজি পাইছে আৰু সমাজৰো বুজিবলৈ বাকী নাই। প্ৰেমানন্দৰ প্ৰধান সমস্যা হৈছে এতিয়া যে সি তাৰ ঘৰটো কিৰণৰ কবলৰ পৰা কেনেকৈ ৰক্ষা কৰে। বন্ধু-বান্ধৱৰ পৰামৰ্শত সি আন এঠাইত এটি সৰু ধুনীয়া ঘৰ সজালে আৰু আদালতত বিবাহ-বিচ্ছেদৰ দৰখাস্ত যাতে দিব নালাগে তাৰ বাবে কিৰণক ক'লে—"কিৰণ! কেলেঙ্কাৰীতো যথেষ্ট হৈ গৈছে। সমাজত মুখ উলিয়াবৰ স্থান নাই। স্বাধীনভাৱে চলিবলৈ তোমাৰ কোনো অসুবিধা নাই। তুমি মোৰ নতুন ঘৰটোলৈ যোৱা। তোমাক সেই ঘৰটো দিলোঁ। ইয়াৰ উপৰি মাহে ২০০৲ কৈ টকা পাবা। আদালতত যাবৰ আৱশ্যক নাই। দুই এজন বন্ধু মানুহ মাতি আনি আমাৰ বিবাহ-বিচ্ছেদ পত্ৰ উভয়ে উভয়ক লিখি দিওঁ। ইমানতে আমাৰ সম্বন্ধটো ছিঙি যাওক।"

কিৰণ জ্বলি উঠিল। তোমাক মই এই ঘৰ এৰি নিদিওঁ। এই ঘৰ নাপালে মই বিবাহ-বিচ্ছেদত মান্তি নহওঁ। তুমি ইয়ালৈ আৰু নাহিবা।"

প্ৰেমানন্দৰ অপমান চৰম সীমাত এতিয়াও উঠা নাই। কিৰণৰ চটী জুতাৰ প্ৰহাৰ এতিয়াও প্ৰেমানন্দৰ গাত পৰা নাই। ই প্ৰেমানন্দৰ সৌভাগ্য নে কিৰণৰ সৌজন্য বিধাতাইহে জানে।

প্ৰেমানন্দ গুচি আহিল। উকিলৰ পৰামৰ্শ ল'লে আৰু আদালতত বিবাহ-বিচ্ছেদৰ দৰখাস্ত দিলে। মোকৰ্দ্দমা চলিল। কিৰণে সেই ঘৰ এৰি দিব নোখোজে। সেইদৰে জবানবন্দী দিলে। বিবাহ-বিচ্ছেদত আপত্তি নকৰিলে। আদালতৰ পৰা ৰায় হ'ল—এককালীন নগদ পাঁচ হাজাৰ টকা আৰু নতুন ঘৰটো কিৰণে পাব। ভৱিষ্যত বিবাদৰ মূৰ মাৰি আদালতে মাহে মাহে বৃত্তি দান বন্ধ কৰিলে। বিবাহ-বিচ্ছেদ সম্পূৰ্ণ হ'ল আৰু প্ৰেমানন্দই স্বস্তিৰ নিশ্বাস পেলালে।

প্ৰেমানন্দৰ জীৱনে নতুন ধাৰা ল'লে। উচ্ছৃংখলতা নাই। প্ৰেমানন্দই নিজৰ সম্পত্তি চলোৱাত আৰু খেতি-পথাৰত মন দিলে। কিৰণৰ জীৱনতো নতুন অধ্যায় আৰম্ভ হ'ল।

বিহাৰীলাল এতিয়া কিৰণৰ তালৈ নাযায়। নিজৰ ব্যৱসায়ত মন দিছে ভালকৈয়ে। মোকৰ্দ্দমাৰ ভিতৰত বিহাৰীলালৰ নাম সংশ্লিষ্ট হবৰ আশঙ্কা কৰিছিল; কিন্তু উভয়ৰে ইচ্ছাত যেতিয়া এই বিবাহ-বিচ্ছেদ সহজ হৈ উঠিল, বিহাৰীলালৰ নাম মোকৰ্দ্দমাৰ মাজলৈ নাহিল। বিহাৰীলাল ৰক্ষা পৰিল; কিন্তু প্ৰেমানন্দ আৰু বিহাৰীলালৰ মাজত আগৰ সৌহাৰ্দ্দ্য গঢ়ি নুঠিল। সমাজেও উচ্ছৃংখলতাৰ এটি পৰিণতি দেখি সন্তোষ পালে। যেনে কৰ্ম্ম তেনে ফল। কালৰ গতিত কাৰ কেতিয়া কি হয় কোনে জানে?

প্ৰেমানন্দই ধৰ্ম্মপুথি পঢ়িবলৈ ধৰিলে শান্তি বিচাৰি। বহুতো কিতাপ পঢ়িলে। অধ্যয়নত শান্তি আছে। প্ৰশ্নৰ

মীমাংসা আছে ; কিন্তু শান্তি চিৰস্থায়ী কিয় নহয় ? প্ৰেমানন্দই এই প্ৰশ্নৰ মীমাংসা বিচাৰে অধ্যয়নৰ মাজেদি। শান্তি মনৰ অৱস্থা। অতৃপ্ত কামনা-বাসনা লৈ শান্তি পোৱা নাযায়। কামনাৰ ক্ষয় নহলে শান্তিৰ দৰ্শন পোৱা নাযায় ; কিন্তু এই কামনা-বাসনা ত্যাগ কৰাৰ উপায় কি ? গীতাৰ উপদেশলৈ মনত পৰে প্ৰেমানন্দৰ। সৰ্ব্বদায় ভগৱানৰ লগত যোগসূত্ৰত আৱদ্ধ থাকিব লাগিব। যোগ যুক্তাত্মা হৈ থাকিব লাগিব। সকলো ক্ষেত্ৰতে ভগৱানেই কৰ্ত্তা। মানুহ কেৱল নিমিত্ত মাত্ৰ। কুৰুক্ষেত্ৰৰ বীৰ অৰ্জ্জুন নিমিত্তহে আছিল। কৰ্ত্তা আছিল ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণ নিজে। হৃদয়ত অৱস্থিত থকা ভগৱানৰ সৎ প্ৰেৰণাবোৰ লক্ষ্য কৰি সংসাৰৰ বাটত চলিব লাগিব। অসৎ কৰ্ম্মৰ বাবে তেওঁৰ চৰণ চিন্তা আৰু তেওঁৰ নাম জপ কৰিব লাগিব। সৎ কৰ্ম্মৰ ফল আকাঙ্ক্ষা নকৰি তেওঁৰ চৰণত তাক সমৰ্পণ কৰিব লাগিব।

এনে ধৰণৰ মানসিক অৱস্থাৰ গঢ় দিয়াতো সহজ কথা নহয়—প্ৰেমানন্দই ভাবে। মনৰ চাঞ্চল্য দমন কৰা যে অসম্ভৱ।

প্ৰেমানন্দই পুনঃ পুনঃ গীতা পাঠ কৰে। অৰ্জ্জুনে শ্ৰীকৃষ্ণৰ উপদেশত পায়—অভ্যাসৰ বলতহে মনত চঞ্চলতা গুচাব পাৰি। পুনঃ পুনঃ চেষ্টা কৰিব লাগিব। পুনঃ পুনঃ চেষ্টাৰ দ্বাৰাইহে চিত্তবৃত্তি নিৰোধ হব। প্ৰেমানন্দই সমস্যাৰ সমাধান হোৱা যেন পালে ; কিন্তু প্ৰশ্নৰ মীমাংসাৰ দ্বাৰা শান্তি পোৱা নাযায়—অভ্যাসৰ বাটেদি যাব নোৱাৰিলে। প্ৰেমানন্দৰ মনৰ অৱস্থা এতিয়া এনে হ'ল। পাপী-তাপীৰ প্ৰাণত আধ্যাত্মিকতাৰ অঙ্কুৰ এইদৰে গজে বোধহয়।

(ন)

লতিকাৰ জীৱনতো এটি নতুন অধ্যায়ৰ সূচনা হৈছে। লতিকাই এই ঘটনাত এটি বিষম আঘাত পাইছে অন্তৰত। প্ৰেমানন্দৰ লগত নিজৰ নাম অনাৱশ্যক ভাৱে দুবাৰো জড়িত হৈ গ'ল। নিৰ্দ্দোষ হলেও বেদনাদায়ক। আঙঠি পিন্ধোৱাৰ পাচত বিয়া নহ'ল। এতিয়া পুনঃ সমাজে কিৰণৰ নিচিনা দুশ্চৰিত্ৰা তিৰোতা এজনীৰ অপপ্ৰচাৰত লতিকাক প্ৰেমানন্দৰ ভাবী গৃহিনী বুলি কোৱা-কুৱি কৰিছে। ই বৰ লাজৰ কথা। লতিকাই নিজে এই বিষয়ে কাৰো আগত একো কোৱা নাই বা লতিকাকো কোনেও এই বিষয়ে কোনো প্ৰশ্ন কৰা নাই। প্ৰেমানন্দই পূৰ্ব্বৰ আঙঠি পিন্ধোৱা দাবীত লতিকাক বিয়া কৰাবলৈ ইচ্ছুক বুলি প্ৰস্তাৱ দিবলৈ এবাৰ মন মেলিছিল—কিৰণৰ লগত বিবাহ-বিচ্ছেদৰ আগতে ; কিন্তু এতিয়া প্ৰেমানন্দ লজ্জিত হৈছে আৰু নিজক লতিকাৰ অনুপযুক্ত বুলি ভাবিছে। সেইবাবে লতিকাৰ ওচৰলৈ এতিয়া প্ৰেমানন্দ নাযায়।

ইয়াৰ ভিতৰত এটি বিষম ঘটনা ঘটিল। কোনোবা এজন অজ্ঞাত নাট্যকাৰ সাহিত্যিকে কিৰণ, প্ৰেমানন্দ আৰু লতিকাৰ

চৰিত্ৰ অনুকৰণ কৰি এখনি সৰু নাটিকা লিখি ছপাই দিলে। ৰেডিওত সুখ্যাতিৰে অভিনীত হ'ল। সমাজৰ মানুহৰ বুজিবলৈ বাকী নাথাকিল—চৰিত্ৰ কেইটা কোন্ কোন্।

মানুহে কেনেকৈ লোকৰ দুখত আনন্দ প্ৰকাশ কৰিব পাৰে আৰু সুখত ঈৰ্ষা কৰিব পাৰে এই কথা লতিকাৰ অগোচৰ আছিল। হিংসাবৃত্তি নথকা মানুহে সহজে এই কথা বুজিব নোৱাৰে। লতিকা মৰ্ম্মাহত হ'ল। বেদনাত অস্থিৰ হ'ল। ধীৰা-স্থিৰা লতিকা আজি বিচলিতা হৈ নিৰুপায় অৱস্থাত পৰা যেন অনুভৱ কৰিলে। সমাজৰ লাঞ্ছিতা বুলি নিজকে ধিক্কাৰ দিবলৈ ধৰিলে মনে মনে।

অন্তৰৰ জ্বালা যেতিয়া তীব্ৰ হৈ উঠিছে লতিকা এদিন প্ৰেমানন্দৰ ওচৰলৈ গ'ল আৰু প্ৰেমানন্দক ক'লে—"প্ৰেমানন্দ দাদা! তুমি এতিয়া বিয়া কৰোৱা উচিত—নিজ সমাজৰ ছোৱালী চাই।" লতিকাৰ এই প্ৰস্তাৱত প্ৰেমানন্দ কিছু আচৰিত হ'ল। প্ৰস্তাৱৰ মূলত কিবা উদ্দেশ্য আছে নেকি গমি চাবলৈ যত্ন কৰিলে। লতিকাই উপযাচি আহি প্ৰেমানন্দৰ লগত বিয়াৰ প্ৰস্তাৱ দিছে নে কি? প্ৰেমানন্দই ভাবি লৈছিল যে লতিকাই বীৰেনৰ প্ৰেমহে বিচাৰে। সেইবাবে এই প্ৰস্তাৱত প্ৰেমানন্দৰ প্ৰতি লতিকাৰ কৰুণা আছে নে সহানুভূতি আছে—নে লতিকাৰ নিজৰ স্বাৰ্থ জড়িত আছে, প্ৰেমানন্দই বুজি উঠিবলৈ টান পাইছে। প্ৰেমানন্দৰ ভৱিষ্যৎ জীৱনৰ বাবে লতিকাৰ উৎকণ্ঠা হবৰ কাৰণ কি হব পাৰে? ইয়াত

যে লতিকাৰ গভীৰ মৰ্ম্ম-বেদনাৰ বাতৰি আছে—ইমান সহজে প্ৰেমানন্দই তাক তৰ্কিব নোৱাৰিলে।

প্ৰেমানন্দই চিধা-চিধি কথাৰ চিধা-চিধি উত্তৰ কৈ দিলে। "লতিকা! সুখে-দুখে, মানে-অপমানে জীৱনৰ এক ছোৱাত সাংসাৰিক জীৱন ভোগ কৰিলোঁ। পুনঃ সেই বাটেদি নাযাবৰ যত্নত আছোঁ। মই এতিয়া মুক্ত আৰু স্বাধীন। শিক্ষা-দীক্ষাত পিচপৰি থাকিলোঁ আৰু সমাজত বংশৰ মৰ্য্যাদাতো কলঙ্ক সানিছোঁ। এতিয়া কোন্ মুখে মই নিজৰ সমাজত ছোৱালী বিচাৰি যাম। সংসাৰৰ প্ৰতি মায়া মমতাও মোৰ কমি আহিছে।"

"তোমাৰ জীৱনত যি ঘটিছে—এনে ঘটনা বহুতৰে হয়। তোমাৰ এই বয়সত অবিবাহিত থকা উচিত নহয়। কালৰ সোঁতত এনেবোৰ কথাৰ কোনো চিন্-চাবেই নাথাকিব। তুমি মান্তি হ'লে ছোৱালীৰ অভাৱ নহব।"

প্ৰেমানন্দৰ প্ৰাণত যেন নতুন আশাৰ সঞ্চাৰ হ'ল। লতিকাৰ উদ্দেশ্য তেন্তে পূৰ্ব্বৰ হবলগীয়া সম্বন্ধ গঢ়ি তোলাই নেকি? প্ৰকৃততে কিন্তু বিশ্বাস কৰিব পৰা নাই; কাৰণ লতিকাৰ লগত প্ৰেমানন্দৰ এতিয়া কোনো সমতা নাই। বংশ মৰ্য্যাদাৰ দাবীও এতিয়া নাখাটে। প্ৰেমানন্দই এনে এটি সম্বন্ধৰ কল্পনা কেতিয়াবাই এৰি পেলাইছে—কিৰণৰ দৌৰাত্ম্যত তিষ্ঠিব নোৱাৰি। কিৰণৰ ওপৰত প্ৰতিশোধ লবৰ মনেৰে এদিন প্ৰেমানন্দই তেনে কল্পনা কৰিছিল সঁচা; কিন্তু

এতিয়া প্রেমানন্দৰ মনত বহুতো কথা পৰিষ্কাৰ হৈছে । এতিয়া তেনে কল্পনা নকৰে। তথাপি লতিকাই যেন তেনে প্রস্তাৱ লৈহে আহিছে, তেনে এটি অনুভৱ বোধ কৰিলে । প্রেমানন্দৰ বিবেকে কৈছে, যে ৰায়বাহাদুৰক সি যথেষ্ট অপমান কৰিছে—পূৰ্ব্বৰ প্রস্তাৱ প্রত্যাখ্যান কৰি। তাৰ পাচত কিৰণৰ লগত যি সম্বন্ধ গঢ়ি উঠিল তাৰ দ্বাৰা লতিকাৰ লগত এতিয়া বিয়া হ'লেও সেই অপমানৰ ক্ষতিপূৰণ নহয় নাইবা বংশ মৰ্য্যাদাৰ যি ক্ষতি হৈছে সিও পূৰণ নহয় ।

প্রেমানন্দই যিমানেই এইদৰে ভাবে সিমানেই মনত ধাৰণা হয়, যে লতিকা আজি নিজৰ বিয়াৰ প্রস্তাৱ লৈ হে আহিছে । সেইবাবে অতৰ্কিতে প্রেমানন্দই কৈ পেলালে—"তোমাৰ বিয়া বীৰেনৰ লগতহে হোৱা উচিত। খুৰাদেউৰ ইচ্ছাও তেনে আছিল। তোমালোকৰ মিলন দেখিবলৈকো ভাল হব। মোৰ লগত তোমাৰ বিয়া শোভন নহব ।"

প্রেমানন্দৰ পৰা এনে এটি কথা শুনিব বুলি লতিকাই ভবা নাছিল। লতিকাৰ মনৰ ভাব আছিল বেলেগ । লতিকাই সেইবাবে ক'লে —"তোমাৰ এতিয়া উপযুক্ত ঠাইত বিয়া হ'লে সমাজৰ মুখত ছাই সনা যায়। সমাজে যি কয় প্রকৃততে যে সি নহয় তাৰ প্রমাণ হয় ।

প্রেমানন্দই এতিয়াহে কথাটো তৰ্কিব পাৰিলে। প্রেমানন্দৰ লগত লতিকাৰ নাম জড়িত হৈ পৰাত সমাজত লতিকাৰ মানৰ লাঘৱ ঘটিছে। প্রেমানন্দই বুজি পাই ক'লে—"সেই

বাবেইতো তোমাৰ বিয়া বীৰেনৰ লগত হ'লে বেচি ভাল হব। এই সমস্যাৰ এয়েহে সমাধান! মোৰ বিয়াৰ দ্বাৰা তোমাৰ সমস্যাৰ সমাধান নহব। তুমি ভালদৰে ভাবি চোৱা লতিকা।"

লতিকাৰ কবলৈ একো নাথাকিল। লাহে লাহে বিদায় লৈ আহিল ।

প্রেমানন্দই যিটো কথা ক'লে, সেইটো অতি সত্যকথা। বীৰেন লতিকাৰ মাজত যদি বিয়াৰ সম্বন্ধ হয়, তাতকৈ ভাল কথা একো নহয়। এনে এটি সুযোগৰ অপেক্ষা যে সকলোৱে কৰিছে তাকো বুজিবলৈ তাইৰ বাকী নাই ; কিন্তু কি দুৰ্ব্বোধ্য তাইৰ মন। বীৰেনক লতিকাই ভাল পায়, শ্রদ্ধা কৰে আৰু লতিকাই ইচ্ছা কৰিলে বীৰেনক পতিৰূপে পোৱাত কোনো বাধা নাই। কি নাৰী চৰিত্ৰ! মানুহেও নাজানে, দেৱতায়ো নাজানে, নিজেও নাজানে। লতিকাই কিয় বাৰু বীৰেনৰ লগত বিয়াৰ প্রস্তাৱত মান্তি নহয় ?

(দহ)

বীৰেন বৰ সৰল প্রকৃতিৰ লোক। লতিকাক বিয়া কৰাবলৈ বীৰেনৰ আগ্রহ যথেষ্ট। মাজে মাজে লতিকাৰ কথা ভাবে। অন্তৰৰ গোপনীয় ভাব কি? এই ভাৱনাই

বীৰেনক আনন্দ দিয়ে। উদ্দাম প্ৰকৃতিৰ মানুহে এইবোৰ কথাৰ কোনো বিচাৰ নকৰে। মোহৰ তাড়নাত প্ৰেম নিবেদন কৰে, নাটকীয় দৃশ্য ৰচনা কৰে। পৰিণাম কাৰো বা ভাল হয়, কাৰো বা বেয়া হয়। বীৰেন ধীৰ প্ৰকৃতিৰ; উদ্দাম প্ৰেমো নাই, নাটকীয় দৃশ্য ৰচনাৰ উত্তেজনাও নাই; সুৰবালা আৰু লতিকাৰ সম্পৰ্কত ঘনিষ্ঠভাৱে আহি বীৰেনে প্ৰাণত এটি নতুন অভিজ্ঞতা অনুভৱ কৰিছে। বীৰেনৰ প্ৰাণত যেন প্ৰেমৰ দুৱাৰ মুকলি হৈছে। কেনেকৈ প্ৰেম নিবেদন কৰিব লাগে তাক বীৰেনে নাজানে। আনফালে লতিকাই সুৰবালাৰ লগত বীৰেনৰ প্ৰস্তাৱ দাঙি ধৰিছে প্ৰকাৰান্তৰে। বীৰেনে বেদনা পায়। লতিকা কিয় আঁতৰি যাব খোজে। এই বেদনাই বীৰেনৰ প্ৰাণত অভিমানৰ সৃষ্টি কৰিলে। এই অভিমানৰ জ্বালা কম নহয়। বীৰেনে মনে মনে সহিছে।

সুৰবালাৰ লগত বিয়াৰ প্ৰস্তাৱ লতিকাই প্ৰকাৰান্তৰে দিছে। সুৰবালা অতি ধুনীয়া, ৰূপৱতী, গুণৱতী আৰু শিক্ষিতা ছোৱালী। সুৰবালাক দেখিলে মনত আনন্দ জন্মে, আপোন কৰি লবৰ মন যায়। সেই সুৰবালাৰ লগত বীৰেনৰ বিয়াৰ প্ৰস্তাৱ দিছে লতিকাই। বীৰেনে এই প্ৰস্তাৱ সাদৰে গ্ৰহণ কৰিব পৰা নাই। বীৰেনৰ অন্তৰত লতিকাৰ প্ৰতি প্ৰেম আছে। লতিকাৰ কথা ভাবি বীৰেনৰ প্ৰাণত যি অনুভূতি হয়, সুৰবালাৰ কথা ভাবিলে সেই অনুভূতি নহয়। লতিকাৰ ভাবনাই এতিয়া পদেপদে দুখ আৰু অভিমানৰ বেদনা দিয়ে। সুৰবালাৰ ভাৱনাই আনন্দৰ সঞ্চাৰ কৰে, কিন্তু প্ৰেমৰ যি ৰসবোধ সেই ৰসবোধৰ সঞ্চাৰ নকৰে। বেদনা আৰু অভিমানৰ মাজেদিও প্ৰেমৰ আস্বাদ পোৱা যায়।

লতিকাই বীৰেনক পছন্দ কৰা নাই এনে এটি সন্দেহৰ ভাব যি মুহূৰ্ত্ততে বীৰেনৰ মনত উদয় হ'ল—এটা তীব্ৰ জ্বালা অনুভৱ কৰিলে। অভিমান আহিল মনলৈ। লতিকাৰ কাৰণে বীৰেন আগ্ৰহান্বিত কিয় হব লাগে? লতিকাই বা কিয় বীৰেনৰ বিয়াৰ বাবে আগ্ৰহান্বিত হৈ ছোৱালী চাব লাগে? বীৰেনৰ অভিমানৰ মৌন আলোচনা। যুক্তি যিমানেই সুযুক্তি নহওক, লতিকাৰ প্ৰতি অন্তৰত এটি স্থায়ী আকৰ্ষণে ঠাই লৈছে। বীৰেনে তাক অৱহেলা কৰি পিতৃ-মাতৃৰ সিদ্ধান্তৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰিবলৈ মন কৰে—যিটো তাৰ প্ৰকৃত স্বভাৱ; কিন্তু পিতৃ-মাতৃৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিবলৈকো আজি নতুন পৰিস্থিতিৰ উদ্ভৱ হৈছে। লতিকাৰ প্ৰতি থকা আকৰ্ষণৰ মানসিক প্ৰতিঘাতৰ পৰা অভিমান আহিছে। অভিমানৰ প্ৰতিক্ৰিয়া হিচাবে সুৰবালা মনলৈ আহিছে। সুৰবালাক বিয়া কৰালে একো দোষৰ কথা নহয়। সুৰবালাই বীৰেনক ভাল পায়নে? বীৰেনে কল্পনা কৰে। বীৰেনে আবিষ্কাৰ কৰে, যেন সুৰবালাই বীৰেনক ভাল পায়। বীৰেনৰ মনত ক্ৰমশঃ জটিলতাৰ সৃষ্টি হয়। উদ্বেগ আহে মনলৈ। সমস্যাৰ সৃষ্টি হয়। সমস্যাৰ সমাধান নহয়। বীৰেনে ভাৱে—ই কি সমস্যা? সুৰবালাক বিয়া কৰালে সকলো সমস্যাৰ সমাধান হয়। ভাবি থাকিবৰ

কি আৱশ্যক? অতি সৰল কথা; কিন্তু মনত খুঁৎ খুঁৎ ভাৱ থাকে।

বীৰেনৰ মনৰ গতি যেতিয়া এনেদৰে দোদুল্যমান অৱস্থাত আছে সেই সময়ত লতিকা, সুধীৰ আৰু সুৰবালা আহি ওলাল বীৰেনৰ ঘৰত। বীৰেন বিব্ৰত হ'ল। বীৰেনে চাকৰৰ ব্যৱস্থাৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰে। চাকৰে ৰান্ধে, চাকৰে চাহ কৰে। ঘৰৰ পৰিপাটী অৱস্থা একো নাই। শৃঙ্খলাৰ কোনো সৌন্দৰ্য্য—শোৱা বিছনাৰ, পঢ়া টেবিলৰ নাইবা বহা কোঠালীৰ নাই। কলেজত পঢ়া ল'ৰাৰ দৰে থাকে; কিন্তু সুশৃঙ্খল স্বভাৱৰ কলেজীয়া ল'ৰাৰ যি শৃঙ্খলা, সিও বীৰেনৰ ঘৰত নাই। সকলো আচবাব আছে, আদৰ যত্নত ৰখা হোৱা নাই। বিশিষ্ট অতিথিৰ অভ্যৰ্থনা বীৰেনে কৰে কেনেকৈ? এনেতে কেই মিনিটমানৰ পাচত অন্নদা দেৱীও আহি পালে। বীৰেনে শান্তিৰ নিশ্বাস পেলালে। বীৰেনে মাকক সেৱা কৰি ক'লে—"মা! তুমি ৰক্ষা কৰিলা। তুমি যে এই সময়ত আহি পালা—মোক যেন ৰক্ষা কৰিবলৈকেহে আহিছা।"

"কিয়? তোৰ এনে কি বিপদ হৈছে যে মাতৃ শৰণৰ আৱশ্যক হৈছে?"

"দেখিছাই নহয় মা! এওঁবিলাক আহিছে। চাকৰৰ হাতেদি এওঁলোকৰ অভ্যৰ্থনা হয়নে?"

সকলোৱে সমস্বৰে হি-হি, হো-হো-কৈ হাঁহি পেলালে। বীৰেনে যেন লজ্জা বোধ কৰিলে। "ইহঁতৰ কথা নহয় মা! সুধীৰ বাবু আৰু সুৰবালা আমাৰ ঘৰত নতুন অতিথি। লতিকাৰ কথা নকওঁ বাৰু। এওঁলোকে মোক যিদৰে অভ্যৰ্থনা কৰিছে সিদিনা, আজি মই এওঁলোকক কিহেৰে খুৱাওঁ—কি দিওঁ।" সুধীৰে পুনৰায় হো-হো কৈ হাঁহি দিলে আৰু অন্নদা দেৱীক বীৰেনৰ মাক বুলি চিনি পাই চৰণত ধৰি সেৱা কৰিলে। সুৰবালাও সেৱা কৰিলে।

লতিকাই চাহ-জলপান আনি টেবিলত থৈ দিলে। অন্নদা দেৱী চাহৰ মেলত নবহি গা ধুবলৈ গ'ল। ৰান্ধিবৰ বাবে যোগাৰ কৰিব লাগিব—সোনকালে। সুধীৰ উঠি গ'ল—স্কুলঘৰ, হোষ্টেল, ফুলৰ বাগিচা ইত্যাদি চাবলৈ।

—মিঃ চৌধুৰী! আপোনাৰ কল্পনাৰ বাস্তৱ ৰূপ দিছে আপোনাৰ স্কুলখনত—সুৰবালাই ক'লে।

—এতিয়াও বহুতো বাকী, মিছ্ সুৰবালা। কল্পনা কৰা সহজ; কিন্তু বাস্তৱ ৰূপ দিয়া সহজ নহয়।

—যুগৰ পৰিবৰ্ত্তন আহিছে দাদা! তোমাৰ কল্পনা যি ভিত্তিত গঢ়ি উঠিছে—সামাজিক পৰিবেশ তাৰ উপযোগী নহয়—লতিকাই ক'লে।

—সামাজিক পৰিবেশৰ ওপৰত বাস্তৱ সংগঠন নিৰ্ভৰ কৰে সেইটো সঁচা কথা লতিকা! কিন্তু! যি শিক্ষা আৰু সংস্কাৰত আমি উঠিছোঁ—তাক বাদ দি কল্পনাৰ ৰূপ দিয়া যে সহজ কথা নহয়।

—পৰিবৰ্ত্তনৰ ধাৰা কোন ফালে গতি কৰিছে, তাৰে দৃষ্টি কৰি কল্পনাৰ ৰূপ দিব লাগিব। তোমালোকৰ নিচিনা যিসকল শিক্ষাবিদ্ তেওঁলোকৰ কৰ্ত্তব্য সেয়ে।

—সেইটো বুজিছোঁ লতিকা ; কিন্তু এটি আদৰ্শতো লাগে। শিক্ষাৰ ধাৰা কোনবাটে গতি কৰিছে—লক্ষ্য কি তাক যেন বুজ নাপাওঁ।

—সেই কথাকেই মই সিদিনা তোমাক কৈছিলোঁ। দেশৰ যি পৰিবৰ্ত্তন আহিব ধৰিছে—তাৰ দ্বাৰা অতীত কৃষ্টি ৰক্ষা নহয়। আমাৰ দৃষ্টি হৈছে—পশ্চিমৰ ফালে। দেশৰ ফালে আমি অন্তৰ্দৃষ্টি দিয়া নাই।

—অকল সেয়ে নহয় লতিকা? পশ্চিমৰ ফালে দৃষ্টি কৰিও পাশ্চাত্য জগতৰ ভাৱধাৰা আমি গ্ৰহণ কৰিব পৰা নাই। ভাৰত যেতিয়া অধীন হৈ আছিল, সেই সময়ত ভাৰতীয় লোকক দোষ দি যিবিলাক সামাজিক আচাৰৰ বিৰুদ্ধে সাম্ৰজ্যবাদী নায়কসকলে ভাৰতীয় জাতীৰ বিৰুদ্ধে অপপ্ৰচাৰ কৰিছিল, সেইবোৰ আচাৰৰ বিৰুদ্ধে পন্থা গ্ৰহণ কৰিবলৈ যাওঁতে ভাৰতীয় জাতিৰ সমাজ, সাহিত্য, ধৰ্ম্ম আৰু কৃষ্টিৰ বিৰুদ্ধে যে পন্থা গ্ৰহণ কৰা হৈছে—তাৰ ফালে কোনো দৃষ্টি পৰা নাই।

—আৰু এটি কথা চোৱা, দাদা! ভাৰতীয় কৃষ্টিৰ অৰ্থ এওঁলোকে কি কৰিছে? ধন, সম্পত্তি, জমি বা ৰাজ্যক লক্ষ্য কৰি ভাৰতীয় কৃষ্টি গঢ়ি উঠা নাছিল। ভাৰতত নানা প্ৰকাৰ

বিদ্যা নাছিল। বিদ্যা আছিল—এটাই। ব্ৰহ্মবিদ্যা শিক্ষা কৰাই আছিল—ভাৰতীয় কৃষ্টি। এটা বিদ্যাৰ অনুসৰণ কৰাটোৱেই আছিল ভাৰতীয় লোকৰ মূল লক্ষ্য।

—সেইটোৱেই এই কথা। ব্ৰহ্মান্বেষণৰ লক্ষ্যক কেন্দ্ৰ কৰিয়েই সমাজ গঢ়ি উঠিছিল, শিল্পকলাৰ বিস্তাৰ হৈছিল, ৰাজনীতি, সমাজনীতি অৰ্থনীতি সকলো গঢ়ি উঠিছিল।

—তোমাৰ লগত মোৰ এই বিষয়ে মুঠেও মতভেদ নাই। ধৰ্ম্মহীন ৰাজ্যত কোনো কৃষ্টি গঢ়ি উঠিব নোৱাৰে। আইন কৰি ধৰ্ম্ম শিক্ষা দিব নোৱাৰি। অন্তৰৰ প্ৰেৰণা—চৰ্চ্চাৰ দ্বাৰা, অনুশীলনৰ দ্বাৰা, অভ্যাসৰ দ্বাৰাহে ফুটাই তুলিব পাৰি।

—ধৰ্ম্মৰ ধাৰাও আধ্যাত্মিক বিজ্ঞানৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত—এই কথা বুজিবলৈ আমাৰ মানুহে পাহৰিলে। সাম্প্ৰদায়িকতাৰ অৰ্থ বেলেগ হৈ গ'ল। জাতিগত বিদ্বেষত পৰিণত হ'ল—সাম্প্ৰদায়িকতাৰ, পৱিত্ৰতা—সাম্প্ৰদায়িকতাৰ লক্ষ্য। কি ঘোৰ অধঃপতন!

—ইতিমধ্যে সুধীৰ ঘূৰি আহিল আৰু ক'লে—হায়! হায়! মই যদি হুইলটো লৈ আহিলোহেঁতেন—মাছ চিকাৰ কৰিব পাৰিলোহেঁতেন। জালেৰে মাছ মৰাতনো কি আনন্দ? বৰশীৰে হে ভাল।

—পুনৰ্ব্বাৰ আহিলে—তাকে কৰিব, সুধীৰ বাবু—বীৰেনে ক'লে।

—সুৰ'···এই নিমন্ত্ৰণ ৰক্ষা কৰিব লাগিব, এইবাৰ বাৰিষা। এতিয়া বৰশী বোৱাৰ সময়ো নহয়।

—ভাল কথা দাদা। ছুই একদিন সময় হাতত লৈ আহিবা''—বুলি সুৰই ক'লে। তোমাৰ আকৌ যিহে লৰালৰি কোনো এঠাইত গলে যাওঁ যাওঁ লগাই দিয়া।

—বুজিছে, মিঃ চৌধুৰী, ইহঁতৰ উৎপাতত মোৰ কোনো শান্তি নাই। সকলোতে মোৰহে দোষ দেখে। সিহঁতেই মোক ঘুৰাই লৈ ফুৰে। যি খুচি তাকেই কৰে। মই কেতিয়াও বাধা নিদিওঁ, অথচ মোৰ হে দোষ দেখা পায়—বুলি সুধীৰে কৃত্ৰিম ৰোষ প্ৰকাশ কৰিলে।

—সুধীৰৰ কথাত সুৰবালাৰ মুখখন ৰক্তিম হৈ উঠিল। লাজ পালে। সুধিৰে বুজি পালে।

"দেখিছে মিঃ চৌধুৰী! তাই মোক খং কৰিছে।"

"যোৱা দাদা! তুমি যিহকে তিহকে নক'বা" বুলি সুৰবালায়ো কৃত্ৰিম খং প্ৰকাশ কৰিলে।

লতিকাই হাঁহি দিলে। সুধীৰে চুপ মাৰিলে—"নকওঁ বাৰু একো কথা।" এইদৰে চাহৰ মেল শেষ হ'ল। এনেতে ৰেৱতীয়ে তিনিটা বৌ মাছ আনি চোতালত পেলাই দিলে। মাছ কেইটা প্ৰত্যেকটো চাৰি সেৰ পাঁচ সেৰ মান ওজনৰ হে হৈছে।

"ইয়াতকৈ ডাঙৰ মাছ নাই নেকি" বুলি সুধীৰে সুধিলে। "ইয়াতকৈ ডাঙৰ মাছ নাই। নতুন পুখুৰী। মাছ দিবৰ

বেছি দিন হোৱা নাই। মাছকেইটা দেখি অন্নদা দেৱীৰ বৰ ৰং হ'ল আৰু লতিকাক ক'লে—"মাছকেইটা তয়েই কাট্ লতিকা। টুকুৰাবোৰ সৰু নকৰিবি।"

"পেহীদেউ! তোমালোকৰ নিচিনা আমি মাছ বাঁছিব নাজানিলেও, মাছ বঁছাত মোৰ সুখ্যাতি আছে। এইটোও সঁচা কথা যে আজি-কালিৰ বহুত ছোৱালীয়ে মাছ বাঁছিব নাজানে।" লতিকাই মাছ বাঁছিবলৈ বঠি লৈ আহিল আৰু সুৰবালাও লগতে বহি গ'ল। সুধীৰে বন্দুকটো হাতত লৈ ওলাই গ'ল।

স্কুল কম্পাউণ্ডৰ বাহিৰত আধা মাইলমান আঁতৰত এডোখৰ হাবিয়নিৰ নিচিনা আছিল। প্ৰকৃত হাবি নহয়। মাজে মাজে মানুহৰ অহা-যোৱা কৰা ৰাস্তা আছে। কাষেদি সৰু নৈ এখন বৈ গৈছে। মানুহে নাও চলায়, বেহা-বেপাৰ কৰে—ইয়াৰ পাৰে পাৰে। ছুয়োফালে আধা মাইলমান জুৰি খেতিৰ পথাৰ। খেতিৰ পথাৰৰ সীমা য'তে শেষ হৈছে, ত'তে একোটা ডাঙৰ আলিবাট আৰু নৈখনৰ ফালে মুখ কৰি মানুহৰ ঘৰ আৰু বস্তি। এই হাবিয়নিখন এখন ডাঙৰ বিলৰ পাৰত। এই বিলত মানুহে মাছ মাৰে, গৰুৰ ঘাঁহ কাটে, আবেলি নাৱেৰে ফুৰে, নাও খেলে। এই বিলৰ পাৰত আঁহত গছ এজোপাৰ ওপৰত পৰি থকা দেখিলে কিছুমান হাইতেল পক্ষী। গুলি দিলে। ছুটা পক্ষী গুলি খাই মাটিত পৰিল। বাকীবোৰ পক্ষী উৰি গৈ ভিন্ ভিন্ গছত পৰিল।

গছত পৰাত অইন এটা গুলিৰে আন এটা পক্ষী চিকাৰ কৰিলে। তিনিওটা পক্ষী লৈ সুধীৰ ঘূৰি আহিল। চিকাৰ পাই সুধীৰৰ মনত কি আনন্দ!

খোৱা-বোৱা শেষ হোৱাৰ পাচত সুধীৰ আৰু সুৰবালা যাবলৈ ওলাল; কিন্তু ৰেৱতী আৰু কামিনীয়ে যাবলৈ নিদিলে। ৰাতি আটাইবিলাকৰে ভাত খাবলৈ মাতিলে। অন্নদা দেৱীক ৰান্ধিবলৈ নিমন্ত্ৰণ জনালে। অন্নদা দেৱী আৰু লতিকাই ৰান্ধিলে। আনন্দ আৰু প্ৰীতিৰ মাজত খোৱা-বোৱা শেষ কৰিলে। পাচ দিনা ৰাতিপুৱা সুধীৰ আৰু সুৰবালা গুচি গ'ল। লতিকা থাকিল—অন্নদা দেৱীৰ লগত একেলগে যাবলৈ। দুই-তিনি দিন থকাৰ কথা।

অন্নদা দেৱী সুৰবালাক দেখিবলৈ পাই বৰ ভাল পালে। লতিকাৰ মুখত সুৰবালাৰ ৰূপ গুণৰ কথা শুনি আছিল। লতিকাই বীৰেনৰ লগত সুৰবালাৰ বিয়া হ'লে যে ভাল হয়, তাকো নোকোৱাকৈ থকা নাছিল। অন্নদা দেৱী সুৰবালাৰ ব্যৱহাৰত বৰ খুচি হৈছে।

লতিকাই বীৰেনৰ সমুখতে অন্নদা দেৱীৰ ওচৰত সুৰবালাক যথেষ্ট প্ৰশংসা কৰিলে বৰ ভাল ছোৱালী বুলি। বীৰেনৰ বুজিবলৈ বাকী নাথাকিল লতিকাৰ উদ্দেশ্য কি? অন্নদা দেৱীও স্বীকাৰ কৰিলে যে ছোৱালীজনীক দেখিলে বৰ মৰম লাগে। কথা-বতৰাতো বৰ অমায়িক বুলি ক'লে। অন্নদা দেৱীয়ে সিহঁতৰ ঘৰখনৰ তন্নতন্নকৈ পৰিচয় ল'লে।

ক্ৰমে ক্ৰমে বীৰেনৰ মতামতো প্ৰকাশ পালে। সুৰবালাৰ সম্পৰ্কে আৰু বীৰেনে যে এদিন সিহঁতৰ ঘৰত আছিল, তাকো অন্নদা দেৱীয়ে জানিলে। অন্নদা দেৱীৰ বুজিবলৈ বাকী নাথাকিল যে সুৰবালাৰ লগত বীৰেনৰ বিয়াৰ আলোচনা এটি সিহঁতৰ ভিতৰত উঠিছে। লতিকাই অতি সাৱধানে অন্নদা দেৱীক সমস্ত ইঙ্গিত দিলে। অন্নদা দেৱীয়ে বুজিলে যে লতিকাই এই কথাটোত বৰকৈ যোগ দিছে।

বীৰেনেও বুজিলে লতিকাৰ ইচ্ছা। বীৰেনৰ মনত অভিমানে দেখা দিলে। একোকে প্ৰকাশ কৰি নক'লে। অন্নদা দেৱী আৰু লতিকা দুই তিনি দিনমান থকাৰ কথা আছিল। বীৰেনৰ মন বুজিবলৈ অন্নদা দেৱী এসপ্তাহকাল থাকিল। লতিকাও থাকিল।

লতিকাৰ লগত বীৰেনৰ বিয়াৰ প্ৰস্তাৱ হ'লে কোনো ফালৰপৰা কোনো আপত্তিৰ হেতু নাছিল। বীৰেনৰ মনৰ চুকত লতিকালৈ যে বিশেষ আকৰ্ষণ আছিল তাৰ গভীৰ অনুভূতিৰ পৰা বীৰেনৰ মনত যি অভিমানে পূৰ্ব্বৰপৰাই দেখা দিছিল, তাৰ তীব্ৰতা ক্ৰমে বাঢ়ি গ'ল। বীৰেনৰ বিচলিত মনোভাৱ মনতে গোপনে ৰাখিব লগা হোৱাত আন্তৰিক দুখ আৰু বেচি অসহনীয় হৈ উঠিল। বীৰেনে সুৰবালাৰ প্ৰতি তেনে আকৰ্ষণৰ কোনো লক্ষণ অন্তৰত অনুভৱ নকৰে। সুৰবালাৰ প্ৰতি গভীৰ প্ৰশংসা, আন্তৰিক প্ৰীতি আৰু স্নেহৰ অভাৱ বোধ নকৰে; কিন্তু পত্নীৰ স্থানত বহুৱাবলৈ আগ্ৰহ

বোধ নকৰে। মাক আৰু লতিকা গুচি যোৱাৰ পাচত বীৰেন বিমৰ্ষ আৰু উদ্বিগ্ন চিত্ত হৈ পৰিল।

(এঘাৰ)

লতিকাও কম বিচলিত হোৱা নাই। লতিকাই সমস্ত ঘটনাৰ সৃষ্টি কৰিছে। লতিকাই বিয়াৰ প্ৰস্তাৰ দাঙি ধৰিছে দুয়োফালে। কিয় লতিকাৰ ইমান আগ্ৰহ ? সুৰবালাক ভাল পায় সেইবাবে ? সুৰবালাৰ বিয়াৰ বৰ লতিকাই কিয় স্থিৰ কৰিব লাগে ? লতিকাই এনে কথা ভাবি মনে মনে অলপ লাজ পোৱা যেন পালে ; কিন্তু এতিয়া লাজ পালেও উপায় নাই। লতিকা বহুত দূৰ আগবাঢ়ি গৈছে। সমাজৰ প্ৰতি লতিকাৰ ঘৃণা আহিছে। প্ৰেমানন্দৰ লগত নিজৰ নাম জড়িত হৈ পৰাত লাজ পাইছে। প্ৰেমানন্দক লতিকাই অকল বেয়াই নাপায়, ঘৃণাও কৰে। সামাজিক ভদ্ৰতা ৰক্ষা কৰিহে প্ৰেমানন্দৰ লগত কথা কয় ; নহলে কথা পাতিবলৈকো ভাল নাপায়।

ৰামেশ্বৰ দত্তই ছোৱালীৰ বিয়াৰ বিষয়ে ভাবি একো ওৰ নাপায়। বীৰেনৰ লগত বিয়া দিয়া বেচি টান কথা নহব বুলি ভাবি থৈছিল ; কিন্তু লতিকাই কোনোমতে স্বীকাৰ নকৰে। দেউতাকে লতিকাক তাৰ বাবে বৰকৈ বকিছে এদিন। লতিকাই লুকাই কান্দিছে মাথোন। সিদিনাৰ পৰাই লতিকাই সুৰবালাৰ লগত বীৰেনৰ বিয়াৰ এই ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছে।

সুৰবালা বেচেৰীয়ে এইবোৰ কথাৰ কোনো উম্‌ঘাম্‌ নাপায়। সুৰবালাৰ প্ৰাণত বীৰেনৰ প্ৰতি প্ৰেম উপজিছে। পূৰ্ব্বৰ শ্ৰদ্ধা প্ৰেমত পৰিণত হৈছে। সুৰবালাই বীৰেনক পাব বুলি আশাও কৰিছে।

এই অৱস্থাত অন্নদা দেৱীয়ে লতিকাহঁতৰ ঘৰলৈ গৈ লতিকাক দাবী কৰিলে—ৰামেশ্বৰ দত্তৰ ওচৰত পূৰ্ব্বৰ কথা সোঁৱৰাই দি। দত্ত ডাঙৰীয়া খুচি হ'ল আৰু ৰায় বাহাদুৰৰ লগত কথা-বতৰা হ'ম বুলি অন্নদা দেৱীক কৈছিল, কিন্তু ছোৱালীৰ মনোগতি লক্ষ্য কৰি আগবাঢ়িব পৰা নাই। লতিকা অন্নদা দেৱীৰ প্ৰস্তাৱৰ কথা জানি অত্যন্ত সঙ্কুচিত হৈ গ'ল। এই কথাটো লৈ এনে এটি মানসিক অৱস্থাৰ সৃষ্টি হ'ল যে লতিকাৰ কাৰো ওচৰলৈ যাবৰ মন নোযোৱা হ'ল।

এনেতে এদিন বীৰেন আহিল। বীৰেন অতি ধীৰ, স্থিৰ প্ৰকৃতিৰ হ'লেও এই বিষয়ত বৰ অস্থিৰ হৈছে। বীৰেনৰ মনত সন্দেহ হৈছে, যে লতিকাই বীৰেনক এৰাব খুজিছে। সেইবাবে তাৰ বিয়াৰ এই ভূমিকা লৈছে। বীৰেনৰ মনৰ অশান্তি এটা জাগ্ৰত দুঃস্বপ্নৰ নিচিনা হৈছে। এটা বিষম সমস্যা যেন অনুভৱ কৰিছে। প্ৰেমৰ আহ্বান, অভিমানৰ গৰ্ব্ব, আত্ম-সন্মানৰ মৰ্য্যাদা প্ৰত্যেকটো অনুভূতি যেন পৰস্পৰ বিৰোধী। কি কৰা যায়—এনে অৱস্থাত ! সমস্যাৰ বিশেষ কোনো সমাধান মনত উদয় হোৱাৰ আগতে

প্ৰবৃত্তিৰ বলতে লতিকাৰ ওচৰ পালেগৈ। লতিকাৰ সেই সময়ত যি মানসিক অৱস্থা, তাৰফালে লক্ষ্য কৰি লতিকাই মনে মনে ভয় পালে। কোনেও কাৰো ওচৰত খোলামনে কথা কব নোৱাৰিলে। বীৰেন অহা বাবে লতিকাই স্বাভাৱিক আনন্দও প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰিলে। লতিকাক লগ পাই বীৰেনেও স্বাভাৱিক ভাৱে কথা আৰম্ভ কৰিব নোৱাৰিলে। এটা গম্ভীৰ পৰিস্থিতিৰ উদ্ভৱ হ'ল। দত্ত ডাঙৰীয়া ঘৰত নাছিল। লতিকাৰ মাকে যথাৰীতি অভ্যৰ্থনা কৰি বীৰেনক বিদায় দিলে। বীৰেন আৰু লতিকাৰ মাজত যি কথা হব লাগিছিল—সেই কথা নহ'ল। বীৰেন লজ্জিত মনে গুচি গ'ল। অপমান বোধ যে নহ'ল তেনে নহয়।

অন্নদা দেৱীয়ে লতিকাহঁতৰ ঘৰলৈ বীৰেন যোৱা বুলি জানিব পাৰি ভাল পাইছিল; কিন্তু বীৰেনক কোনো কথা নুসুধিলে। বীৰেনে একো কথা মাকক নোকোৱাত অন্নদা দেৱী অলপ চিন্তিত হ'ল। লতিকাৰ বিষয়ে কিবা কথা কোৱা স্বাভাৱিক আছিল। লতিকাৰ লগত বীৰেনৰ বিয়াৰ প্ৰস্তাৱ যে অন্নদা দেৱীয়ে চলাব ধৰিছে, সেই কথা বীৰেনক এতিয়াও জানিব দিয়া নাই। সেইবাবে কোনো ফালৰ পৰাই লতিকাৰ কথা নুঠিল।

অন্নদা দেৱীৰ প্ৰস্তাৱৰ পাচত লতিকাহঁতৰ ঘৰত অশান্তিৰ সৃষ্টি হ'ল। বাপেক-মাকৰ কথা লতিকাই শুনিব খোজা নাই। বীৰেনৰ লগত বিয়াত লতিকা মান্তি হোৱা নাই।

ৰামেশ্বৰ দত্তই খঙতে যিহকে পাইছে তাকে কৈছে লতিকাক। লতিকাই সহিছে, কিন্তু অকলে অকলে বৰকৈ কান্দিছে। লতিকাই নিজেই সুৰবালাৰ লগত বীৰেনৰ বিয়াৰ প্ৰস্তাৱ দিছে। নিজে এতিয়া কইনা হব নোৱাৰে। লতিকাৰ মনত যে কি আদৰ্শই দেখা দিছে, তাক লতিকাই নিজেই বিশ্লেষণ কৰি উলিয়াব নোৱাৰে।

কিছুদিন পাচত বীৰেনে মাকক জনাই দিলে যে তেওঁলোকে য'তে বিয়াৰ বন্দৱস্ত কৰে, তাতেই বীৰেন ৰাজী হব। অন্নদা দেৱীয়ে সকলো কথা বুজি পাইছে। সুৰবালাৰ কথাও অন্নদা দেৱীয়ে ভাবিছে, কিন্তু ৰায়বাহাদুৰৰ আগত প্ৰস্তাৱ দিবলৈ সাহ কৰা নাই। বঙালী সম্প্ৰদায়ৰ ছোৱালী আনিব নে নানে, সেই বিষয়ে অন্নদা দেৱীৰ সন্দেহ আছে। লতিকাই যে সুৰবালাৰ লগত বীৰেনৰ বিয়াৰ প্ৰস্তাৱ দিছে তাৰপৰা অন্নদা দেৱীৰ সন্দেহ হৈছে যে বীৰেনৰ হয়তো তাত মন আছে। এই সমস্যা অন্নদা দেৱীৰ মনত নতুনকৈ উদয় হৈছে। সেইবাবে বীৰেনক কোনো কথা নুসুধি তেওঁ এদিন উত্তৰ গুৱাহাটীলৈ এজন নিজৰ মানুহক লগত লৈ গ'ল আৰু সুৰবালাহঁতৰ ঘৰত অতিথি হ'ল।

অন্নদা দেৱী যোৱা দেখি তেওঁলোক বৰ খুচি হ'ল। সুৰবালাই "আই" বুলি মাতি ভৰিত পৰি সেৱা কৰিলে। অন্নদা দেৱী দুই দিন তেওঁলোকৰ ঘৰত থাকিল। তেওঁলোকৰ ব্যৱহাৰ আৰু দৈনন্দিন জীৱনৰ পদ্ধতি দেখি সন্তুষ্ট হ'ল।

সুৰবালাৰ সকলো কাজ-কৰ্ম্ম আৰু আচৰণ লক্ষ্য কৰিলে। বীৰেনৰ লগত সুৰবালাৰ পৰিচয় কেনেকৈ হ'ল—সুৰবালাক সুধিলে। সুৰবালাই সকলো কথা বিবৰি ক'লে। লতিকাৰ বাহিৰে সুৰবালাৰ পক্ষৰ সকলো লোকৰ যে ইয়াত কোনো তলহতীয়া উদ্দেশ্য নাই, অন্নদা দেৱীয়ে বুজি পালে। বীৰেনৰ নিজৰো কোনো আপোন চেষ্টা বা ইচ্ছা প্ৰকাশ পোৱা নাই। ৰায়বাহাদুৰৰ যদি বিশেষ আপত্তি নহয়, এই বিয়া হব বুলি অন্নদা দেৱীয়ে ভাবি থ'লে।

ৰায়বাহাদুৰ যদিও পুৰণি লোক—অত্যন্ত তীক্ষ্ণ বুদ্ধিৰ। অৱস্থা বুজি তেওঁ মান্তি হ'ল। অন্নদা দেৱীয়ে ৰামেশ্বৰ দত্তক সকলো কথা বুজাই ক'লে, কাৰণ তেওঁ পূৰ্ব্বতে এই বিয়া স্থগিত ৰাখিছিল। লতিকা যদি মান্তি হয়, এতিয়াও তেওঁলোক ৰাজী আছে বুলি ক'লে।

ৰামেশ্বৰ দত্তৰ প্ৰাণত বৰ আঘাত লাগিল। লতিকাই নিজেই এনে এটি সুযোগ হেৰুৱাব খুজিছে। লতিকাহঁতৰ ঘৰত অশান্তিৰ মাত্ৰা বাঢ়ি উঠিল। লতিকা মহা বিমোৰত পৰিছে।

(বাৰ)

জীৱনৰ বাট সকলোৰে পক্ষে সৰল নহয়। প্ৰকৃতি সৰল হ'লেও ঘটনা চক্ৰত পৰি মানুহৰ জীৱনধাৰা বক্ৰ গতিত বয়। লতিকাৰ মন সৰলতাপূৰ্ণ; কিন্তু জীৱন ক্ষেত্ৰত সদায় বৈষম্যপূৰ্ণ অৱস্থাত পৰে। জীৱনৰ অতীত কালছোৱাত সেয়েহে ঘটিছে। লতিকাৰ প্ৰফুল্ল মন, সজীৱ প্ৰাণ, বিনোদ স্বভাৱ আৰু মাৰ্জ্জিত ৰুচিয়ে লতিকাৰ দেহৰ জেউতি দুগুণে বঢ়াইছে। ঘটনাৰ বৈষম্যই ইমান দিনে প্ৰাণত কোনো আঘাত দিব পৰা নাই। স্থিৰ মনৰ বিচলিত ভাৱ কেতিয়াও কোনেও দেখা নাই। আজিও লতিকাৰ মনত যে কিবা বিচলিত ভাৱ আহিছে, তাক কোনেও বুজিব নোৱাৰে। শৰীৰ কিন্তু ক্ষীণ হৈছে, মুখ শুকান হৈছে। লতিকা আজি সঁচাকৈয়ে বিচলিত হৈছে। যি কাৰণত লতিকাৰ আজি এই বিচলিত ভাৱ, তাক লতিকাই কাৰো আগত প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰে। সুৰবালাৰ লগত বীৰেনৰ বিয়াৰ প্ৰস্তাৱ লতিকাই দিছে। লতিকাই যথেষ্ট অংশ গ্ৰহণ কৰিছে, যথেষ্ট চেষ্টা কৰিছে—বীৰেন আৰু সুৰবালাৰ এই মিলন ঘটাবলৈ।

কিন্তু—? আজি প্ৰাণত বেদনা অনুভৱ কৰিছে কিয়? বীৰেন আৰু সুৰবালাৰ বিয়া স্থিৰ হৈছে। বিয়াৰ দিনহে হোৱা নাই। এতিয়া লতিকাই প্ৰাণত বেদনা পায় কিয়?

লতিকাই নিজে বুজা নাছিল যে লতিকাই বীৰেনক ভাল পায়—ইমান গভীৰ ভাৱে। বুজা নাছিল যে বীৰেনেও লতিকাক ভাল পায় অন্তৰৰপৰা।

আজি লতিকাৰ চকুৰ আগত দুটা বৈষম্যমূলক চিত্ৰ ভাহি উঠিছে। কিৰণ আৰু প্ৰেমানন্দৰ জীৱন যাত্ৰাৰ লগত

অনিচ্ছাকৃত ভাৱে, অস্বাভাৱিক ধৰণে নিজৰ নাম জড়িত হৈছে। লতিকাৰ মানৰ ক্ষতি হৈছে, সুনামৰ ক্ষতি হৈছে। সমাজৰ মানুহৰ মনত স্থান নামি গৈছে। ই কম খেদৰ কথা নহয় !

এই খেদৰ বিষৰ জ্বালাই লতিকাৰ নিৰ্দ্দোষ প্ৰাণত ক্ৰিয়া কৰি বীৰেন আৰু সুৰবালাৰ মিলন সম্ভাৱনাত যি আনন্দ পাব লাগিছিল—তাৰ হ্ৰাস ঘটাইছে। নহলে ই জানো ঈৰ্ষা? বীৰেন সুৰবালাৰ প্ৰাণৰ ধন, জীৱনৰ মাণিক, প্ৰেমৰ দুলাল আৰু সংসাৰ যাত্ৰাৰ পথিক হব, তাকে দেখি লতিকাৰ ঈৰ্ষা হৈছে নেকি? নিজৰ হাতৰ মুঠিত যি ধন আছিল, সেই ধন সুৰবালাৰ হাতত তুলি দিবলৈ নিজে যি চেষ্টা কৰিছে, তাৰ বাবেতো অনুতাপ অহা নাই! তেন্তে প্ৰাণত কিহৰ জ্বালা, কিহৰ বেদনা অনুভৱ কৰে লতিকাই? সুৰবালাৰ জীৱনত সাৰ্থকতা আহিব, সুৰবালা সুখী হব—এইটোৱেইতো বিচাৰিছিল লতিকাই। লতিকাই বুজিব নোৱাৰে ঈৰ্ষা নে সামাজিক অপমানৰ জ্বালা !!

কিন্তু—? প্ৰাণত যে এটি শূন্যতা আছে। সেই শূন্যতাৰ জ্বালা লতিকাই ইমান দিনে অনুভৱ কৰা নাছিল। আজি সুৰবালাৰ লগত সম্ভাব্য বিচ্ছেদেই সেই শূন্যতাৰ প্ৰকৃত অনুভূতি আহিছে অন্তৰলৈ। যিমানেই সবল মন নহওক নাৰীৰ—নাৰীক লাগে অৱলম্বন, পুৰুষৰ সাহচৰ্য্য।

নিজৰ মন পুনঃ পুনঃ বিশ্লেষণ কৰি লতিকাই আৱিষ্কাৰ

কৰিলে যে অন্তৰত এটা শূন্যতা বিৰাজ কৰিছে। শান্তনা আহিল যে সুৰবালাৰ প্ৰতি ঈৰ্ষা নহয়, সমাজৰ অপপ্ৰচাৰো ইয়াৰ কাৰণ নহয়। সুৰবালাৰ প্ৰতি ঈৰ্ষা যে নহয়, এই ভাৱত লতিকাৰ প্ৰাণৰ মলিনতা আঁতৰিল। মনৰ সুস্থিৰতা কিছু পৰিমাণে ঘূৰাই পালে।

কিন্তু তথাপিতো—অশান্তিৰ ভাৱ আছে। বীৰেনৰ প্ৰতি আন্তৰিক প্ৰেম! বীৰেনৰ কথা মনলৈ আহিলেইতো শূন্যতাৰ জ্বালা বাঢ়ে। বীৰেনক আজিও লতিকাই পাব পাৰে; কিন্তু—কিন্তু—সেইটোতো এতিয়া উচিত নহয়। লতিকাই আৱিষ্কাৰ কৰিলে—লতিকাই নিজক প্ৰৱঞ্চনা কৰিছে। ই জানো উচিত হৈছে? লতিকাই ভাৱে। ভাৱনাৰ শেষ নহয়।

কি নিৰ্ব্বিকাৰ পুৰুষ বীৰেন। সুৰবালাৰ লগত বিয়া হ'লেও আপত্তি নাই, লতিকাৰ লগত বিয়া হ'লেও আপত্তি নাই। লতিকাই জানে—বীৰেনে লতিকাক ভাল পায়, বীৰেনে লতিকাক আকাঙ্ক্ষা কৰে; যদি লতিকাৰ ঈৰ্ষাই হ'লহেঁতেন সুৰবালাৰ প্ৰতি—তেতিয়া হ'লে বীৰেনৰ এই নিৰ্ব্বিকাৰ মনোভাৱত লতিকাৰ প্ৰাণত বীৰেনৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধাৰ মাত্ৰা বঢ়ায় কিয়? শ্ৰদ্ধা বাঢ়ে নে প্ৰেম নিবিড়তৰ হয়? লতিকাৰ মন এইদৰে পুনঃ পুনঃ অস্থিৰ হয়। চিন্তাৰ ওৰ নাই। ভাৱৰ স্থিৰতা নাই। লতিকাই শূন্যময় দেখিছে—গোটেই জগতখনকে। এনে এটি অস্থিৰ অৱস্থাৰ মাজত পৰি লতিকাৰ বিছনাত টোপনি আহিছে। সপোন দেখিছে। সপোনত বীৰেনৰ লগত

কথা পাতিছে। "নহয়, বীৰেন দা! সেইটো হব নোৱাৰে।" সপোনতে কৈছে।

বীৰেন লতিকাৰ ঘৰৰ তুৱাৰ মুখলৈ আহি শুনিলে—"নহয় বীৰেন দা! সেইটো হব নোৱাৰে।" বীৰেন আচৰিত হ'ল। বীৰেনে পৰ্দ্দা গুচাই দেখিলে—লতিকা টোপনি গৈছে। লতিকাৰ মুখত এটা উদ্বেগ, এটা তুশ্চিন্তাৰ ছাপ বীৰেনে স্পষ্ট দেখিলে। বীৰেনে লতিকাৰ মুখখন ভালকৈ চালে। মনত এটা তুখৰ অনুভূতি আহিল।

বীৰেনৰ বিয়াৰ স্থিৰ হৈছে। বীৰেনে এতিয়াহে বুজিছে যে জীৱনৰ এটা বিশেষ সন্ধিক্ষণ উপস্থিত হৈছে। ইমান দিনে বীৰেনে নিজৰ বিয়াৰ কথা ইমান গধুৰভাৱে ভবা নাছিল। আজি ভাবিছে।

বীৰেনে সুৰবালাক ভাল পায়। বীৰেনে সুৰবালাক গ্ৰহণ কৰাত আপত্তি নাই; কিন্তু তথাপিও আজি বীৰেনৰ প্ৰাণত এটা বেদনাৰ অনুভূতি উঠিছে কিয়? বীৰেনে নিজৰ মনৰ গভীৰতম প্ৰদেশ অন্বেষণ কৰিব ধৰিলে। দেখিলে তাত সুৰবালাৰ প্ৰতিমূৰ্ত্তি নাই, আছে লতিকাৰ। অকল সেয়ে নহয়, বীৰেনে নতুন তথ্য আবিষ্কাৰ কৰিছে। লতিকাৰ সমস্ত কাৰ্য্যকলাপ বিশ্লেষণ কৰি চাইছে। প্ৰতিটো কথা, প্ৰতিটো মন্তব্য, তৰ্ক যুক্তিৰ সমস্ত ধাৰা, ঘটনাৱলীৰ কাৰণ আৰু পৰিণতি একোৱেই বীৰেনৰ মনৰ বিশ্লেষণ ক্ষেত্ৰৰপৰা বাদ নপৰিল। আবিষ্কৃত হ'ল—বীৰেনৰ প্ৰতি লতিকাৰ প্ৰেম, লতিকাৰ প্ৰতি বীৰেনৰ

প্ৰেম। বীৰেন বিচলিত হ'ল। বীৰেনৰ কৰ্ত্তব্যজ্ঞান সচাকত হৈ উঠিল। বীৰেন অন্ধৰ নিচিনা চলিছে বুলি নিজকে ধিক্কাৰ দিছে। বীৰেনে ভাবিলে—লতিকাই অভিনৱ উপায়ে প্ৰেম নিবেদন কৰিছে। বীৰেনে ধৰিব পৰা নাই। পিতৃ-মাতৃৰ প্ৰতি কৰ্ত্তব্য কৰিবলৈ বীৰেনে বিয়া কৰাব খুজিছে। লতিকাই বিয়াত অস্বীকাৰ কৰাত সুৰবালা স্থিৰ হৈছে; কিন্তু লতিকাই যে বীৰেনক ইমান ভাল পায়—এই কথা বীৰেনে ইমান দিনে বুজা নাই। বুজা হ'লেতো এনে এটি সমস্যাৰ সম্মুখীন হব নালাগিলহেঁতেন। বীৰেনে এতিয়া কৰে কি? বীৰেন আজি সেইবাবেই লতিকাৰ ওচৰলৈ আহিছে। লতিকাৰ কমৰ ভিতৰলৈ যোৱাৰ আগতে শুনিলে—"নহয় বীৰেনদা! সেইটো হব নোৱাৰে।" ই যেন আকাশবাণীহে—বীৰনৰ প্ৰশ্নৰহে উত্তৰ। বীৰেন আচৰিত হোৱাই নহয়—মৰ্ম্মাহতো হ'ল। ক্ৰমে যেতিয়া বুজিলে যে লতিকাই সপোনতে এই কথা কৈছে, তেতিয়া যেন অলপ আশ্বস্ত হ'ল। লতিকাৰ এই কথা বীৰেনৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ নহবও পাৰে, এই ভাবি।

বীৰেনে লতিকাক মাতিলে। লতিকা উঠিল। সপোনত বীৰেনৰ লগত কথা পাতিছে; দিঠকক বীৰেনক দেখি লতিকাই লাজ পালে। "কি বীৰেনদা! কিয় আহিছা?" বুলি সুধিলে।

"তুমি এই সময়ত আবেলি পৰত কিয় শুইছা? কিবা অসুখ হৈছে নেকি?"

"নাই হোৱা, একো অসুখ হোৱা নাই। এনেয়ে বিছনাত

বাগৰ দিছিলোঁ—টোপনি আহিল, কবই নোৱাৰিলো। বহা বীৰেনদা! মই চাহ কৰি আনোঁ।”

বীৰেন বহিল। লতিকাই চাহ আনিলে। দুয়ো কথা পাতি চাহ খালে; কিন্তু আচল কথা কোনেও নুলিয়ালে। বীৰেন লাহে লাহে উঠি গ'ল। লতিকাই হাক নিদিলে।

বীৰেন যোৱাৰ পাচত লতিকাই অনুভৱ কৰিলে যে বীৰেনৰ কিবা কথা কবলগীয়া আছিল। লতিকা ওৰে দিনটো বীৰেনৰ কথাকেই ভাবিছে। বীৰেন উঠি যোৱাৰ পাচত পুনৰায় বীৰেনৰ ওচৰলৈ যাবৰ মন গ'ল। লতিকাৰ গোটেই প্ৰাণ-মন, আকাশ-বতাহ বীৰেনময় হৈ গৈছে। গতিকে বীৰেনৰ ওচৰলৈ যাবলৈ প্ৰৱল হেপাহ এটিয়ে আহি মনত ৰৰকৈ খুন্দিয়াব ধৰিলে। লতিকা বীৰেনৰ ওচৰলৈ গ'ল।

তেতিয়া সন্ধ্যা সময়। বীৰেন আন্ধাৰ ঘৰত অকলে বিছনাত শুই আছে। কিংকৰ্ত্তব্য বিমূঢ়তাই বীৰেনক বিচলিত কৰি তুলিছে। বহু কথাই মনলৈ আহিছে। কিৰণ প্ৰেমানন্দৰ কথাও বাদ পৰা নাই। সুৰবালাক বিয়া কৰিলে যে দেউতাক খুচি নহব সেই কথাও মনলৈ নহাকৈ থকা নাই। দেউতাক বৃদ্ধ হৈ আহিছে। আগৰদৰে মনৰ উৎসাহো নাই, শৰীৰৰ সবলতাও নাই। দেউতাকে বীৰেনৰ বিয়াৰ কথা কোনো দিনেই নুলিয়ায়। দেউতাকৰ মনত যে ক্ষুণ্ণ ভাৱ আছে, সেইটো বুজা যায়।

লতিকাই "বীৰেনদা" বুলি মাতিলে। বীৰেনে ততালিকে

উঠি চাকৰজনক মাতিলে আৰু লেম্পটো জ্বলাই দিবলৈ কৈ লতিকাক বহিবলৈ ক'লে।

বীৰেনে হাঁহি হাঁহি লতিকাক সুধিলে—"তুমি কি সপোন দেখিছিলা লতিকা?"

লতিকা উচপ্ খাই উঠিল। "মোৰ সপোনৰ কথা তুমি কেনেকৈ জানিলা, বীৰেনদা?"

বীৰেনে লতিকাৰ ওচৰলৈ গৈয়ো নিজৰ কবলগীয়া কথা নোকোৱাকৈ ঘূৰি আহিছে—সেইবাবে বীৰেনৰ মনটো খুঁৎখুঁৎ কৈ আছিল। লতিকা অহা দেখি সেই প্ৰশ্নৰে অৱতাৰণা কৰিছে এতিয়া।

"মই গৈ শুনিলোঁ—'নহয় বীৰেনদা! সেইটো হব নোৱাৰে।' তুমি টোপনিতে এইদৰে কৈছিলা।"

লতিকাৰ মুখখন লাজতে ৰঙা পৰিল। বীৰেনে লক্ষ্য কৰিলে—লতিকাৰ মুখত এটি নতুন আভা আহিছে। বিষাদৰ ছাঁও তাত আছে, লাজৰ অভিব্যক্তিও তাত আছে। লতিকাই কোনো উত্তৰ নিদিলে।

বীৰেনে পুনঃ সুধিলে—"তোমাৰ সপোনৰ কথা কোৱাত কিবা আপত্তি থাকিলে কব নালাগে। ই সপোনহে! তাতে আকৌ অসময়ৰ টোপনিৰ সপোন। সপোনত মোৰ মুঠেও বিশ্বাস নাই।" লতিকা অপ্ৰস্তুত হোৱা যেন দেখি বীৰেনে এইদৰে ক'লে। সপোনত যি কথা লতিকাই কৈছিল—সেই কথাই যে লতিকাৰ মনৰ ভাৱ সম্পূৰ্ণ প্ৰকাশ কৰিছে,

কোন নাৰীয়ে ইমান আত্মপ্ৰৱঞ্চনা কৰে ? উপন্যাস সাহিত্যতো এনে চৰিত্ৰ পোৱা নাই। নাৰীয়ে ত্যাগ কৰে, প্ৰিয়জনৰ সুখ কামনা কৰে—নিজৰ দুখ বৰণ কৰিও ; কিন্তু অনাহকত খেয়ালৰ বশৱৰ্ত্তিনী হৈ কোনো নাৰীয়ে নিজক বঞ্চিত নকৰে। ই প্ৰিয়জনৰ সুখৰ হকে কৰা ত্যাগ নহয়। তোমাৰ ভুল হৈছে। এই ভুলৰ বাবে হয়তো তোমাৰ বান্ধৱীৰ প্ৰাণতো আঘাত আহিব পাৰে। তোমাৰ নিচিনা শিক্ষিতা বুদ্ধিমতী নাৰীয়ে এনে ভুল কৰিব বুলি কোনে ভাবিব পাৰে ?”

ই তিৰস্কাৰ। (প্ৰাণ মতোৱা) তিৰস্কাৰ। লতিকাই সহিব নোৱাৰি বীৰেনৰ কোলাত মূৰ থৈ কান্দিব ধৰিলে। উচুপি উচুপি বহুপৰলৈকে কান্দিলে।

(তেৰ)

প্ৰেমানন্দৰ ছুৰ্ঘোৰ পৰিবৰ্ত্তন ঘটিছে। প্ৰেমানন্দই বাহিৰৰ সমস্ত লেঠা চুকাই দিছে। কিছু মাটি বিক্ৰী কৰি দি ধাৰধুৰ মাৰি লৈছে। এতিয়া নিজৰ কৰ্ত্তব্য—খেতি-বাতি কৰাত মন দিছে। চৰকাৰৰ পৰা কৃষিঋণ লৈ সকলো প্ৰকাৰ খেতিৰ ব্যৱস্থা কৰিছে। অতি সংযত জীৱন-যাপন কৰিছে। নিজৰ ঘৰতে এটি দেৱ-মন্দিৰ স্থাপন কৰিছে। পুৱা-গধূলি মন্দিৰত সোমাই প্ৰাৰ্থনা কৰে। আগৰ সঙ্গীবিলাকৰ সঙ্গ ত্যাগ কৰিছে। দেৱ-মন্দিৰত ৰাধা-কৃষ্ণৰ বিগ্ৰহ স্থাপন

কৰিছে। দৈনিক পূজাৰ ব্যৱস্থা কৰিছে। পূজাৰীজন বৰ সাত্বিক আৰু সংস্কৃতজ্ঞ পণ্ডিত মানুহ। এওঁৰ লগতে নিতৌ গধূলি ধৰ্ম্ম-চৰ্চ্চা কৰে। গীতা-ভাগৱত পাঠ হয়। আগৰ সঙ্গীবিলাকে ভণ্ডতপস্বী বুলি নিন্দা কৰে। প্ৰেমানন্দৰ গাত সেইবোৰ কথাৰ সাঁচ নবহে।

কিৰণৰ ঘৰত বহুতদিন অন্যপন্থী মানুহৰ সভা বহিছিল নিতৌ গধূলি। বিহাৰীলাল তালৈ নাযায়। বিহাৰীলালৰ লগত কিৰণৰ এতিয়া কোনো সম্বন্ধ নাই। অৰ্থৰ অনাটন অনুভৱ কৰাত এতিয়া সান্ধ্য সম্মিলন বন্ধ হৈছে। কিৰণে নিজেই বন্ধ কৰি দিছে।

কিৰণৰ স্থান ভাল সমাজত নোহোৱা হ'ল। প্ৰেমানন্দৰ স্ত্ৰী হিচাবে যি সমাজত স্থান আছিল—সেই সমাজৰ পৰাও ক্ৰমে ক্ৰমে সেই স্থান আঁতৰি গ'ল। কিৰণৰ যে এনে এটি সামাজিক অৱস্থা হব, তাক তাই ভাবিবই নোৱাৰিছিল।

লাস-বিলাসৰ মাজত থাকি এতিয়া দীন বা হীনভাৱে থাকিবলৈকো টান পাইছে আৰু লাস-বিলাসৰ মাজত থাকি নিজৰ স্থান আৰু মান বঢ়াবলৈ সামাজিক পৰিবেশো এতিয়া নাই। পুৰুষৰ অৱলম্বনত নাৰীৰ প্ৰতিষ্ঠা বাঢ়ে। পুৰুষহীনা নাৰীৰ স্বকীয় স্থান হয়—চৰিত্ৰৰ মহিমাত, নিজৰ সামাজিক উপযোগিতাৰ গৌৰৱত। কিৰণৰ কোনো ফালেই কোনো সুকৰ্ম্ম বা সুখ্যাতিৰ প্ৰতিষ্ঠা নাই। কিৰণৰ ওচৰলৈ যে কোনো মানুহ একেবাৰেই নাহে তেনে নহয় ; কিন্তু যিবিলাক

মানুহৰ সমাগম হয়, সেইবিলাক মানুহৰ সঙ্গ কিবণে ভাল নাপায়। এনে কোনো মানুহ কিবণে পোৱা নাই, যাৰ আশ্ৰয়ত কিবণে পুনঃ সামাজিক প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰিব পাৰে।

(চৈধ্য)

ৰায় বাহাদুৰ নৰিয়া পাটিত পৰিল। অন্নদা দেবী বৰ চিন্তান্বিতা হ'ল। সেৱা-শুশ্ৰূষাৰ বাবে লতিকা আহি যোগ দিছে। কোমৰৰ বেদনাক আশ্ৰয় কৰি বাত বেমাৰত উঠিব নোৱাৰা হৈ পৰি আছে ৰায় বাহাদুৰ যোৱা এমাহ ধৰি। ডাঃ পৰিমল ৰায়ে চিকিৎসা কৰিছে। ডাঃ পৰিমল ৰায় পাকিস্তানৰ পৰা আহি বৰমাত স্থায়ী ভাৱে বসতি কৰিছে। অসমীয়াৰ লগত অসমীয়া হৈ গৈছে। অসম দেশকে নিজৰ দেশ বুলি স্বীকাৰ কৰি লৈছে। পাকিস্তানত থাকোঁতেই নিজৰ স্ত্ৰীৰ লগত বিচ্ছেদ হৈছে—হিন্দু-মুছলমানৰ সংঘৰ্ষৰ ভিতৰত। বলাৎকাৰ কৰি মুছলমানে তেওঁৰ স্ত্ৰীক কাঢ়ি লৈ গৈছে। কেৱল মাকক লগত লৈ তেওঁ অসমলৈ আহে। স্ত্ৰীৰ কোনো খবৰ নাপায়। যথেষ্ট অনুসন্ধান কৰিছিল, কিন্তু কোনো খবৰ নাপালে। চৰকাৰী সাহায্যত বৰমাত ঘৰ-দুৱাৰ মাটি-বাৰী কৰি লৈছে। মাকৰ নানা প্ৰকাৰ অনুৰোধ-উপৰোধ স্বত্বেও পুনঃ বিবাহ কৰা নাই। পাকিস্তানৰ দুখৰ কাহিনীয়ে মনত গভীৰ দাগ বহুৱাই দিছে। স্ত্ৰী যে

ঘূৰি আহিব তেনে আশা কৰা নাই; তথাপিও পত্নী-প্ৰেম পাহৰিব নোৱাৰি এতিয়াও বিয়া কৰোৱা নাই। চিকিৎসাত যথেষ্ট নাম কৰিছে। ৰায় বাহাদুৰৰ পক্ষাঘাত বেমাৰ হব পাৰে বুলি সন্দেহ কৰিছে। ৰায় বাহাদুৰক চিকিৎসা কৰিবলৈ আহোঁতে লতিকাৰ লগত পৰিচয় হয়। ওচৰা-ওচৰি গাৱঁত থকা বাবে উভয়ে উভয়ৰ নাম শুনিছিল, কিন্তু পৰিচয় হোৱা নাছিল। বীৰেনে এতিয়া ঘৰৰ পৰাই স্কুললৈ অহা-যোৱা কৰে। পিতাকৰ বেমাৰৰ সময়ত স্কুলৰ ঘৰত থকা নাই। বীৰেনো বৰ চিন্তাগ্ৰস্ত আৰু উদ্বিগ্ন হৈছে। বীৰেনৰ বিয়াৰ প্ৰশ্ন তল পৰি গৈছে। এই সময়ত কোনেও সেই প্ৰশ্ন উত্থাপন কৰিবলৈ সাহ পোৱা নাই বা আৱশ্যক বোধ কৰা নাই।

(পোন্ধৰ)

প্ৰেমানন্দই ক্ৰমে ক্ৰমে যুৱকদলৰ মাজত প্ৰিয় হৈ উঠিল। গাৱঁলীয়া অনুষ্ঠানবোৰত যথেষ্ট দান দিয়ে। কেইবাটিও অনুষ্ঠানৰ সভাপতি হ'ল। গাৱঁত ডাক্তৰখানা পতা, স্কুল পতা, লাইব্ৰেৰী স্থাপন কৰা, পুখুৰী খনা ইত্যাদি কামবোৰত প্ৰেমানন্দই যুৱকদলক উৎসাহ দিবলৈ ধৰিলে আৰু যথাসাধ্য আৰ্থিক সাহায্য দিবলৈকো আৰম্ভ কৰিলে। এই কামবোৰত যোগ দিয়াত প্ৰেমানন্দৰ মাটিৰ উৎপন্নও বাঢ়ি যাব ধৰিলে।

ৰায়তবিলাকে এতিয়া প্ৰেমানন্দৰ প্ৰাপ্য নিয়মমতে আদায় কৰে। প্ৰেমানন্দৰ নিজৰ বেছি একো অভাৱ নাই। ঘৰত পৰিয়াল নাই। দুই এজন দুখীয়া স্কুলৰ ছাত্ৰ ঘৰতে ৰাখি পঢ়া খৰচ দিয়ে। সিহঁতেই ঘৰখন চলায়। সাধু-সন্ন্যাসীৰ সমাগমো মাজে মাজে হয়। প্ৰেমানন্দৰ চৰিত্ৰ সম্পূৰ্ণ সংশোধিত হৈ গৈছে। সমাজত এতিয়া প্ৰেমানন্দৰ প্ৰতিষ্ঠা অপ্ৰতিহত। বীৰেনে যি আদৰ্শ লৈ হাইস্কুলৰ হেড্‌মাষ্টৰ হৈছিল—সেই আদৰ্শ প্ৰেমানন্দই কাৰ্য্যত ফলিয়াই তুলিলে।

বীৰেন বৰ খুচি হৈ এদিন প্ৰেমানন্দৰ ওচৰলৈ আহি উৎসাহিত কৰিলে আৰু পিতাকৰ বেমাৰৰ বাবে যে নিজে আহি বীৰেনৰ কামবোৰত যোগ দিব পৰা নাই তাৰ বাবে দুখ প্ৰকাশ কৰিলে। খুৰাকৰ বেমাৰৰ খবৰ পাই প্ৰেমানন্দ বিচলিত হ'ল আৰু বীৰেনৰ লগতে বীৰেনহঁতৰ ঘৰলৈ আহিল।

ইতিমধ্যে লতিকাই ৰায় বাহাদুৰৰ ওচৰত প্ৰেমানন্দৰ সকলো কাহিনী বিবৰি কৈছিল। কিৰণৰ হাতৰপৰা প্ৰেমানন্দ উদ্ধাৰ পোৱাত ৰায় বাহাদুৰ বৰ খুচি হৈছিল। প্ৰেমানন্দৰ সমাজ-সেৱাৰ কথা শুনিও ৰায় বাহাদুৰ বৰ খুচি হৈছিল। বুনীয়াদী বংশৰ মানুহ ৰায় বাহাদুৰ। সমাজৰ উপকাৰ কৰা বংশগত স্বভাৱ তেওঁলোকৰ। বুনিয়াদী বংশৰ বংশধৰসকলৰ হাড়ে-মগজুৱে সমাজ-সেৱাৰ বৃত্তি লাগি আছে। গাৱঁত যিবিলাক উচ্চ ঘৰ আছিল, সেইবিলাক উচ্চ ঘৰক আশ্ৰয় কৰি বহু পৰিয়াল লালিত-পালিত হয়। এইদৰে সমাজ চলাত কেতিয়াও কাকো দমন কৰা ভাৱ বা আন্তৰিক অশ্ৰদ্ধাৰ ভাৱ কাৰো প্ৰতি কাৰো নাছিল। উচ্চ ঘৰৰ আশ্ৰয়ত অভাৱ-অভিযোগ পূৰণ হয়—এই কথা যেন নীহ্ ঘৰৰ জন্মগত স্বত্ব আছিল। কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত দাবী ৰূপেও পৰিগণিত হৈছিল। নতুন সমাজ ব্যৱস্থাত ই যে নতুন ৰূপ লৈছে—ৰায় বাহাদুৰে বুজি পাইছিল আৰু নিজৰ বংশৰে ল'ৰা এজনৰ হাতত পুৰুষানুক্ৰমিক মনোবৃত্তিয়ে সফলতা আনি দিছে—এই ভাৱত ৰায় বাহাদুৰে স্বৰ্গগত পিতৃ-পিতামহৰ ওচৰত মূৰ দোঁৱালে, ভগৱানৰ আশীৰ্ব্বাদ বুলি ভাবিলে।

এনে সময়ত প্ৰেমানন্দই আহি খুৰাদেউ বুলি মাত লগাই দুয়োখন ভৰিত ধৰি কান্দিব ধৰিলে। ক'লে—"খুৰাদেউ! আপুনি আমাক এৰি যাবলৈ ওলাইছে?

আৰু কিমান দিন থাকিম বোপা? যাবৰ সময় হৈছে। তোৰ যে মতি-গতি ফিৰিছে—সেয়ে মোৰ অশেষ সান্ত্বনা। তোক যে সমাজত এজন মানুহ হিচাবে দেখা পাম এনে আশা মোৰ নাছিল। আজি তোৰ স্বভাৱ-চৰিত্ৰ আৰু কাৰ্য্য-কলাপৰ বাতৰি পাই বৰ আনন্দ পাইছোঁ। পিতৃ-পিতামহৰ ধৰ্ম্মৰ বলত তোৰ মতি-গতি ফিৰিছে—ই যে কিমান সুখৰ কথা তাক মই কেনেকৈ প্ৰকাশ কৰিম! বীৰেন মোৰ উপযুক্ত হৈছে। তয়োঁ যে উপযুক্ত হৈ উঠিছ, পিতৃহৃদয়ত ই যে কি আনন্দৰ ঢউ তুলিছে—তাক প্ৰকাশ কৰিব

নোৱাৰোঁ।”—এই বুলি ৰায় বাহাদুৰে আনন্দৰ অশ্ৰু পেলাব ধৰিলে।

ৰায় বাহাদুৰৰ কথাত প্ৰেমানন্দও বিচলিত হ'ল। পিতৃ-হৃদয়ৰ আনন্দৰ উচ্ছ্বাস অবাধ্য সন্তানে প্ৰত্যাৱৰ্ত্তনৰ সময়ত কি গভীৰ কৃতজ্ঞতাৰে গ্ৰহণ কৰে আৰু অনুভূতি যে কিমান মৰ্ম্মস্পৰ্শী হয় তাক কল্পনা কৰা বৰ সহজ নহয়।

আভিজাত্যাভিমানী ৰায় বাহাদুৰৰ প্ৰাণত ই কম উচ্ছ্বাস নহয়। এই আনন্দই ৰায় বাহাদুৰৰ হৃদ্‌যন্ত্ৰত উত্তেজনা আনি দিলে। ৰোগৰ গতিয়ে মোৰ সলালে। ই ক্ৰমে বেয়াৰ ফাললৈ আহিল। ডাঃ পৰিমল ৰায়ে আহি ক'লে যে—আকস্মিক উত্তেজনাৰ পৰা ৰোগৰ বৃদ্ধি পালে। প্ৰেমানন্দই বৰ আঘাত পালে মনত যে তাৰ কাৰণেহে ৰায় বাহাদুৰৰ ৰোগ বৃদ্ধি পালে।

ডাঃ ৰায়ে ক'লে—“সেইটো একো দোষৰ কথা হোৱা নাই। আপোনজনৰ আগমনত ৰোগীয়ে এনেদৰে উত্তেজিত হোৱা নতুন কথা নহয়। ৰায় বাহাদুৰৰ অন্তৰত কোনো কথা হয়তো অৱদমিত হৈ আছিল। আপোনাৰ সংস্পৰ্শত সেই কথাই মূৰ দাঙি উঠিল। এই বিষয়ে সাৱধান হোৱা সম্ভৱ নহয়। আপোনাৰ বিষয়ে ইয়াৰ আগতে বহু কথা ৰায় বাহাদুৰৰ কাণত পৰিছে। লতিকা দেবীয়ে মোক কৈছে। আপুনি ৰায় বাহাদুৰৰ আতুৰ অৱস্থাত দেখা কৰা নাই। কোনো অস্বাভাৱিক উপায়ৰ দ্বাৰা হে এই উত্তেজনা আহিছে। মোৰ মনে কয়—ৰায় বাহাদুৰৰ এই উত্তেজনা

কমিলে ৰোগৰ বৃদ্ধি কমি যাব। এই বাবে ভয় কৰিবৰ একো কাৰণ হোৱা নাই। সঁচাকৈয়ে সেয়ে হ'ল। উত্তেজনাৰ ফলত যি গভীৰ টোপনি আহিল ৰায় বাহাদুৰৰ, সাৰ পোৱাৰ লগে লগে ৰোগৰ উপশম হৈ আহিল বহুখিনি। সকলোৰে মনত আশাৰ সঞ্চাৰ হ'ল। ৰায় বাহাদুৰ ক্ৰমে ক্ৰমে সুস্থ হৈ আহিল। আনন্দৰ উত্তেজনাই দৰবৰ কাম কৰিলে। মনৰ শান্তিয়ে ৰোগৰ উপশম আনিলে। ৰায় বাহাদুৰ উঠি বহিল।

ৰায় বাহাদুৰৰ বেমাৰৰ আলম লৈ, লতিকা আৰু প্ৰেমানন্দৰ ভিতৰত পুনৰায় ঘনিষ্ঠতা আহিল। ডাঃ ৰায়ৰ লগতো সকলোৰে ঘনিষ্ঠ সম্বন্ধ গঢ়ি উঠিল। বীৰেন কিন্তু কিছু আঁতৰি গ'ল। বীৰেনে খোলা মনে কাৰো লগত কথা-বতৰা পতা নাই। পিতাকৰ মৃত্যু আশঙ্কাত বীৰেনৰ মনত এটা গভীৰ ছাঁ পৰিছে। বীৰেনৰ সম্পত্তি বৰ কম নহয়। জমি-জমা চলোৱা সম্পৰ্কে বীৰেনৰ অভিজ্ঞতা নিচেই নাই। এইবোৰ কাৰণতে বীৰেন ইমান গম্ভীৰ হৈ যোৱা বুলি সকলোৱে ভাবিছে।

আচল কাৰণ কিন্তু সেইটো নহয়। বীৰেন এটা মহা সমস্যাত পৰিছে। সেই সমস্যাৰ সমাধান কেনেকৈ হয়—তাকেহে বীৰেনে অনৱৰত ভাবি আছে। নিজৰ মন স্থিৰ কৰিব নোৱাৰিলে কাৰো লগত পৰামৰ্শও কৰিব নোৱাৰি। পিতাকৰ যদি মৃত্যু হয়, তেতিয়া সমস্যা জটিলতৰ হব বুলিও

আশঙ্কা কৰিছে। আদৰ্শবাদী বীৰেনৰ প্ৰাণত ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ সমস্যাই দুৰ্ঘোৰ অশান্তি আনে। প্ৰেমৰ ক্ষেত্ৰত যি সমস্যাই দেখা দিছে—সি অত্যন্ত গুৰুতৰ হৈ বীৰেনৰ মনত ভীষণ অশান্তি আনিছে।

লতিকাৰ প্ৰাণত বীৰেনৰ প্ৰতি গভীৰ প্ৰেম আছে। সুৰবালাৰ প্ৰাণতো প্ৰেমৰ বীজ অঙ্কুৰিত হৈছে। সুৰবালাৰ লগত বিবাহ প্ৰস্তাৱ চলিছে। সুৰবালাৰ মনত আশাৰ সঞ্চাৰ কৰিছে লতিকাই। এনে এটি কোমল প্ৰাণত আঘাত দিয়া—বিয়া প্ৰত্যাখ্যান কৰি—সহজ কথা হোৱা নাই বীৰেনৰ পক্ষে। লতিকাৰ প্ৰতি নিজৰো আকৰ্ষণ আছে। পিতাকৰ জীৱিত কালত যদি বিয়া নহয়, সুৰবালাক বিয়া কৰোৱাৰ কি আৱশ্যক? পিতাক জীয়াই থাকোঁতে বিয়া কৰালেও লতিকাক বিয়া নকৰাই সুৰবালাক বিয়া কৰালে পিতাক সুখী হয় নে নহয় তাকো বুজিব নোৱাৰি। বিয়াৰ প্ৰশ্নত পিতাকে একোকে নকয়। সম্পূৰ্ণ স্বাধীনতা দিছে—বীৰেনক। এই স্বাধীনতাৰ বান্ধোনত বীৰেনৰ উশাহ বন্ধ হৈ আহিছে।

(ষোল্ল)

ৰায় বাহাদুৰে প্ৰেমানন্দক মাতি নি ক'লে—"বোপা! তোৰ জীৱনৰ কলঙ্ক তোৰগাত লাগি আছে। এই কলঙ্ক তই গুচাব লাগিব।"

প্ৰেমানন্দৰ প্ৰকৃতি ধীৰ স্থিৰ হৈছে। পূৰ্ব্বৰ উচ্ছৃঙ্খলতা নাই। ৰায় বাহাদুৰে লক্ষ্য কৰি বিবেচনা কৰিলে যে প্ৰেমানন্দৰ যদি স্বজাতিৰ ঘৰত বিয়া হয়, তেতিয়া হলে—কালক্ৰমত বংশৰ কলঙ্ক মচা যাব, সেই কাৰণে প্ৰেমানন্দক এইদৰে ক'লে।

"মই কি কৰিব লাগিব—খুৰাদেউ! আপোনাৰ কথা বুজা নাই। আপুনি নিশ্চয় অসন্তৱ আদেশ মোক নকৰে। আপোনাৰ আদেশ মই পালিম।"

ৰায়বাহাদুৰ বৰ খুচি হ'ল। প্ৰেমানন্দক ক'লে—"বোপা! যৌৱনৰ উচ্ছৃঙ্খলতা মচিবলৈ তই পুনঃ বিয়া কৰাব লাগিব—আমাৰ স্বজাতিৰ ভিতৰত এটি ভাল ছোৱালী চাই।"

প্ৰেমানন্দই খুৰাদেৱেকৰ শেষ ইচ্ছা পূৰণ কৰিবলৈ মান্তি হ'ল; খুৰাদেৱেকে আৰু খুৰীদেৱেকে যেনে ইচ্ছা কৰে, য'তে বিয়া কৰাবলৈ কয় বা যি কোনো ছোৱালীকে বিয়া কৰাবলৈ কয়, তাতেই মান্তি হব। ৰায় বাহাদুৰ বৰ আনন্দিত হ'ল আৰু মূৰত ধৰি আশীৰ্ব্বাদ কৰিলে—"তোৰ মঙ্গল হওক।"

এমাহৰ ভিতৰত অন্নদা দেবীৰ যত্নত নিৰ্ম্মলা নামেৰে গাৱঁৰ ছোৱালী এজনীৰ লগত প্ৰেমানন্দৰ বিয়া হৈ গ'ল। নিৰ্ম্মলা আই-এ, বা বি-এ, পাছ ছোৱালী নহয়। মেট্ৰিক-ক্লাচলৈ উঠিছিল। পৰীক্ষা দিয়া নহ'ল। ঘৰত একমাত্ৰ বিধৱা মাক। ৰূপে-গুণে ছোৱালীজনী যেন লক্ষ্মী প্ৰতিমাহে। অন্নদা দেবীৰ বৰ অনুগতা। প্ৰেমানন্দৰ লগত বিয়াত সকলো

খুচি হ'ল। ৰায় বাহাদুৰে শান্তিৰ নিশ্বাস পেলালে। নিৰ্ম্মলা অন্নদা দেৱীৰ লগতে থাকে। প্ৰেমানন্দৰ গুৱাহাটীৰ ঘৰত অনুষ্ঠানবিলাকৰ অফিচ হিচাবে ব্যৱহৃত হয়। কংগ্ৰেছৰ প্ৰস্তাৱৰ আৰ্হিত জনমঙ্গল সমিতি গঢ়ি উঠিল। ৰায় বাহাদুৰৰ সম্পত্তি পৰিচালনাৰ দায়িত্ব কান্ধৰ পৰা নামিল। তেওঁৰ কাৰণে ই কম সন্তোষৰ কথা নহয়। এতিয়া ৰায় বাহাদুৰে কিছু বেছি কথা কয়। প্ৰেমানন্দৰ প্ৰশংসাত মুখৰ হৈ উঠিছে। বীৰেন উদাস প্ৰকৃতিৰ লোক। স্কুলৰ কামত আছে—থাওক। নিজৰ আদৰ্শৰ যদি ৰূপ দিব পাৰে দিয়ক। বংশ মৰ্য্যাদাৰ হানি নহয়—বৰং বৃদ্ধিহে হব। ল'ৰাই ডাঙৰ চাকৰি কৰক, এই লালসা ৰায় বাহাদুৰৰ কাহানিও নাছিল। বংশৰ গৌৰৱ বৃদ্ধি কৰা তেওঁৰ জীৱনৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য। সমাজ-সেৱা, দেশৰ হিতকৰ কাৰ্য্য কৰা, দৰিদ্ৰক প্ৰতিপালন কৰা ইত্যাদি ৰকমৰ কাৰ্য্যৰ আদৰ্শ ই ৰায় বাহাদুৰৰ চিৰদিনৰ কথা। প্ৰেমানন্দৰ জৰিয়তে এনেবোৰ কাৰ্য্যৰ নমুনা দেখি ৰায় বাহাদুৰ সন্তুষ্ট। বহু কথাকেই কয় কিন্তু বীৰেনৰ বিয়াৰ কথা কেতিয়াও ৰায় বাহাদুৰে নকয়।

অন্নদা দেৱীয়ে বুজে। কোনো কাৰ্য্যত যদি কেতিয়াবা ৰায় বাহাদুৰ বিফল মনোৰথ হয়, সেই ধৰণৰ কাৰ্য্যত পুনৰায় মন নেমেলে। কাৰ্য্যৰ ব্যৰ্থতা সকলো মানুহৰ জীৱনতে আছে। পুনৰ্ব্বাৰ চেষ্টা কৰিলেহে সফলতা আছে। অন্নদা দেৱীয়ে সেইদৰে ৰায় বাহাদুৰৰ ব্যৰ্থ কাৰ্য্যৰ সফলতা আনে।

ৰায় বাহাদুৰে সমৰ্থন দিয়ে কিন্তু আগবাঢ়ি গৈ কোনো কাৰ্য্য নিজে নকৰে; ই এটা বিচিত্ৰ চৰিত্ৰ। মধুৰ আৰু গাম্ভীৰ্য্য-পূৰ্ণ চৰিত্ৰ। মানুহে বুজে যে ৰায় বাহাদুৰৰ কাৰ্য্যৰ ব্যৰ্থতা নাই। অন্নদা দেৱীৰ কাৰ্য্যকুশলতাত এনে হয়। অন্নদা দেৱী ৰায় বাহাদুৰৰ গৃহলক্ষ্মী—অন্নপূৰ্ণা শক্তি।

বীৰেনৰ বিয়া নোহোৱাত অন্নদা দেৱীৰ দায়িত্ব আৰু উদ্বিগ্নতা বাঢ়ি গৈছে। লতিকাৰ প্ৰতি মৰম আৰু উদ্বিগ্নতাও কম নহয়। লতিকাক অন্নদা দেৱীয়ে বোৱাৰী কৰি লবলৈ আগ্ৰহান্বিতা, কিন্তু লতিকাৰো মন নাপায়, বীৰেনৰো মন নাপায়। অন্নদা দেৱী চিন্তাযুক্তা হৈ পৰিছে।

(সোতৰ)

কিৰণৰ প্ৰাণ উদ্বেলিত হৈ উঠিছে—প্ৰেমানন্দৰ বিয়াৰ কথা শুনি। অন্তৰত প্ৰতিহিংসাৰ জুই জ্বলি উঠিছে। পুৰুষৰ প্ৰতি সমাজ ইমান পক্ষপাতিত্বপূৰ্ণ আৰু নাৰীৰ প্ৰতি ইমান বিচাৰহীন। নিজৰ চৰিত্ৰ দোষৰ বাবে যে কিৰণে কষ্ট পাব লাগিছে—সেই কথা বুজিব নোখোজে। সমাজ প্ৰগতিশীল হৈছে। কিৰণৰ যদি চৰিত্ৰ ভাল হয়, আচৰণ মাৰ্জ্জিত হয়—দেশৰ আৰু দহৰ মঙ্গল সাধন কৰিব পাৰে—কিৰণে জীৱনত এতিয়াও শান্তি পাব পাৰে। প্ৰেমানন্দৰ যেনেকৈ স্বভাৱৰ পৰিবৰ্ত্তন হ'ল—কিৰণৰো হব পাৰে।

কিৰণৰো পুনৰ্ব্বাৰ বিবাহ হব পাৰে। প্ৰতিহিংসাৰ জুইত জ্বলি কিৰণে চিকাৰ বিচাৰে। পতঙ্গ উৰি আছে। মৌ-মাখি আছে মৌ পিবলৈ; কিন্তু কিৰণে যেনে লোক বিচাৰে তেনে লোক নাহে। ধনী মানুহ আছে, শিক্ষিত মানুহ আছে, প্ৰতিষ্ঠাপন্ন লোকো আছে—কিন্তু আছে গোপনে। স্ত্ৰী-ৰূপে গ্ৰহণ কৰিবলৈ কোনো নাহে। কিৰণ দেই-পুৰি মৰে। বিয়াৰ প্ৰস্তাৱ গ্ৰহণ নকৰিলে কাকো দেহ দান নকৰে। কিৰণে এইদৰে শত্ৰুৰ দল সৃষ্টি কৰিলে। বেশ্যা-বৃত্তিৰ ভিতৰত দেহ-দান ব্যৱসায়। কিৰণে বেশ্যাবৃত্তি কৰিবলৈকো ঘিণ কৰে। ক্ষুধাৰ তাড়না নাই। ক্ষুধা নিবৃত্তিৰ বাবে বেশ্যাবৃত্তি কৰিব নালাগে কিৰণে। প্ৰেমানন্দৰ পৰা পোৱা টকা এতিয়াও শেষ হবলৈ বাকী আছে। তদুপৰি এতিয়া গুৱাহাটী চহৰত চিটি বাছ এখনৰ মালিক হৈছে—কিৰণ। আয় যথেষ্ট হয়। কিৰণৰ বয়স বেছি নহয়। তাই এতিয়া পূৰ্ণ যুৱতী। কামনা-লালসাৰ তাড়না অত্যন্ত প্ৰৱল। সমাজত মান বিচাৰে, প্ৰতিষ্ঠা বিচাৰে—কিন্তু সমাজত স্থান নাপায়। অৰ্থৰ অহঙ্কাৰত মতলীয়া হৈছে। মহিলা সমিতিত স্থান বিচাৰিছিল—কোনো স্থান তাই লব নোৱাৰিলে। মহিলা সমিতিয়ে তাইৰ বৰঙণি পৰ্য্যন্ত কোনো অনুষ্ঠানৰ বাবে গ্ৰহণ নকৰে। এইদৰে কিছুদিন চলিল। ইতিমধ্যে প্ৰেমানন্দৰ প্ৰতি প্ৰতিহিংসাৰ জুই দুগুণে চৰিল। জিঘাংসা বৃত্তিয়ে মনত ঠাই ললে। প্ৰেমানন্দক এই জগতৰ পৰা আঁতৰ কৰিব

কৰিব পাৰিলেহে প্ৰতিহিংসাৰ জুই নুমাব পাৰে—এইদৰে ভাবে কিৰণে। কিৰণৰ মনত দৃঢ় সঙ্কল্পতা আহিল। উপায় অনুসন্ধান কৰিলে।

(ওঠৰ)

লতিকাই সুৰবালাৰ বাবে বীৰেনক বিচাৰিছিল। লতিকাৰ প্ৰাণত যেতিয়া বীৰেনৰ প্ৰতি প্ৰেমৰ সঞ্চাৰ হোৱা যেন অনুভৱ কৰিলে, তেতিয়া বীৰেনক দুষ্প্ৰাপ্য কৰিবৰ উদ্দেশ্যে লৈ বীৰেনৰ বিয়াৰ বন্দবস্ত কৰিবলৈ উদ্যোগ কৰিছিল। প্ৰেমানন্দই যেতিয়া বিয়া প্ৰত্যাখ্যান কৰে, তেতিয়াই কিশোৰী বালিকাৰ প্ৰাণত আঘাত লাগিছিল। বিয়া ভাঙি যোৱাত যদিও লতিকাই ভাল পাইছিল, তথাপি এটা অপমানৰ বোধ লতিকাৰ প্ৰাণত থাকি গ'ল। লিখা-পঢ়া কৰি লতিকা মহীয়সী মহিলা হৈ উঠিল; কিন্তু এই অপমান এতিয়াও পাহৰিব পৰা নাই। অদ্ভুত নাৰী চৰিত্ৰ! কৈশোৰৰ অপমানৰ অঙ্কুৰ মহীৰুহত পৰিণত হৈ লতিকাৰ হৃদয় ধ্বস্ত-বিধ্বস্ত কৰি তুলিছে। প্ৰেমাস্পদৰ প্ৰেমে পৰাজয় মানিছে। নিজৰ প্ৰেমকো এই অপমানতকৈ নিম্ন স্থান দিছে। জীৱনৰ প্ৰধান সমস্যাৰ সমাধানত কুহেলিকাৰ সৃষ্টি কৰিছে।

বীৰেনে বুজি নাপায়। জগতৰ কত সাহিত্য পঢ়িছে বীৰেনে। অন্তৰৰ নিবিড় প্ৰেম এইদৰে ঢাকি ৰাখিব

পাৰে, প্ৰেমৰ আধাৰক এইদৰে অৱহেলা কৰিব পাৰে, এনে চৰিত্ৰৰ নিদৰ্শন সাহিত্যত নাই। কোনো এটি কাৰণ থাকিব লাগিব—এনে ব্যৱহাৰৰ অন্তৰালত। কোনো কাৰণ বীৰেনে বিচাৰি নাপায়। কৈশোৰত বিয়া ভাঙিছিল, তাৰে প্ৰতিক্ৰিয়া এইদৰে বিদুষী মহিলা এগৰাকীৰ মনত আহিব পাৰে, তেনে সন্দেহ কোনোমতে বীৰেনৰ মনত অহা নাই—আহিব নোৱাৰেও। গতিকে বীৰেনৰ কাৰণে ই প্ৰহেলিকা মাথোন।

সুৰবালা বেচেৰীয়ে ইতিমধ্যে গম পাইছে—যে বীৰেনে সুৰবালাক বিয়া কৰাবলৈ ইচ্ছা কৰা নাই। সুৰবালাৰ সৰল প্ৰাণত আঘাত লাগিছে। বীৰেনৰ প্ৰতি অভিমান হবৰ কোনো কাৰণ নাই। বীৰেনে কেতিয়াও প্ৰেম নিবেদন কৰা নাই নাইবা বিবাহৰ প্ৰস্তাৱ দিয়াও নাই। সুৰবালা লাজ আৰু অপমানত মৰ্ম্মাহতা হৈছে যে লতিকাৰ এটা নিৰ্দ্দোষ প্ৰস্তাৱৰ আঁৰালত নিজৰ প্ৰেম ঢালি দিছে বীৰেনৰ চৰণত। কিয় এনে হ'ল? সুৰবালাই নিজৰ মনত তাৰ কাৰণ বিচাৰি নাপায়। বীৰেনৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধা ওপজে। সেই শ্ৰদ্ধা ইমান সহজে প্ৰেমত কিয় পৰিণত হয়? বিয়াৰ প্ৰস্তাৱ হয়, ছোৱালী চায় মানুহে, দৰাও চায়। তাৰ বাবে কোনো পক্ষ দায়ী নহয়। বিয়া হবও পাৰে, নহবও পাৰে। সুৰবালাই ইয়াৰ বাবে কাক দায়ী কৰিব? নিজৰ মনটোকে দায়ী কৰিছে সুৰবালাই। লতিকাই যে বীৰেনক

ভাল পায় আৰু বীৰেনেও যে লতিকাক ভাল পায়—এই কথা সুৰবালাই বুজিব পৰা নাই। সেইবাবে সুৰবালাই সৰল অন্তঃকৰণেৰে ভাবি লৈছিল—যে লতিকা দিদিয়ে সুৰবালাৰ বিয়াৰ প্ৰস্তাৱ দিছিল—নিতান্ত স্নেহৰ বশত। ভাবিছিল লতিকাৰ উদ্দেশ্য সুৰবালাৰ সুখৰ কাৰণেই বুলি। লতিকাৰ এই প্ৰস্তাৱত যে আত্ম-ত্যাগৰ মহৎ উদ্দেশ্য লুকাই আছিল, তাক সুৰবালা বেচেৰীয়ে কেনেকৈ বুজি পাব পাৰে, বাৰু?

লতিকা এদিন সুৰবালাহঁতৰ ঘৰলৈ আহিল—ইয়াৰ ভিতৰত। সুৰবালাৰ প্ৰাণত তেতিয়া প্ৰেমৰ জ্বালা উপস্থিত হৈছে—প্ৰেমাস্পদক পোৱাৰ আশা নেদেখি। সুৰবালাৰ অন্তৰত যে জ্বালা আছে, মনত বিষাদ উপস্থিত হৈছে, ব্যৱহাৰত যে আনন্দৰ স্ফুৰ্ত্তি প্ৰকাশ পোৱা নাই, আশাৰ উজ্জ্বল প্ৰতিবিম্ব যে মুখমণ্ডলত ফুটি উঠা নাই—এই কথা বুজিবলৈ লতিকাৰ সৰহ কাল নালাগিল।

লতিকাই সুধিলে—তোৰ কি হৈছে—সুৰ'। সুৰবালাই সংক্ষেপে উত্তৰ দিলে—একো হোৱা নাই।

লতিকাই বিশ্বাস নকৰিলে। লতিকাৰ প্ৰাণতো একে জ্বালা উপস্থিত হৈছে। লতিকাৰ আত্ম-প্ৰৱঞ্চনাৰ চেষ্টা যি মুহূৰ্ত্তত বীৰেনৰ ওচৰত ধৰা পৰিছে—সেই মুহূৰ্ত্তৰ পৰাই লতিকাৰ জ্বালা আৰম্ভ হৈছে। লতিকাই বুজা নাছিল প্ৰেমৰ দাহিকা শক্তি কিমান প্ৰখৰ। লতিকাৰ মনৰ চাঞ্চল্য

ভাৱ লুকাই ৰখা টান হৈ পৰিছে। সুৰবালাৰ ওচৰলৈ লতিকা আহিছিল—সান্ত্বনা বিচাৰি; কিন্তু সুৰবালাৰ প্ৰাণত গভীৰ নৈৰাশ্যই দেখা দিছে—আৰু তাৰ কালিমা যে শুভ্ৰ বদন-মণ্ডলত পৰিস্ফুট হৈ উঠিছে—তাক লতিকাৰ বুজিবলৈ বাকী নাথাকিল। সান্ত্বনা বিচাৰি আহি সান্ত্বনা দিবৰহে আৱশ্যক হৈ পৰিছে। লতিকাই আত্ম-সংবৰণ কৰিলে।

সুধীৰ আজি-কালি শ্বিলঙত থাকে। চাকৰি কৰিছে। নহলে ঘৰৰ খৰচ নচলে বা নিজৰ খৰচৰ বাবে যথেষ্ট ৰকমে টকা নাপায়। মাকে বৰকৈ কোৱাত চাকৰি কৰিবলৈ ৰাজী হৈ সুধীৰ শ্বিলঙলৈ গৈছে। সুধীৰ নথকাত আৰু সুৰবালাৰ মনত অশান্তি অহাত ঘৰখনৰ জীৱন্ত বাতাৱৰণৰ অভাৱ হৈছে।

লতিকাই সুৰবালাক বুকৰ মাজলৈ টানি আনি সুধিলে—তোৰ কি অশান্তি হৈছে—মোক ক'চোন ভনীটী। সুৰবালাই একোকে নকৈ লতিকাৰ বুকৰ মাজত মুখ লুকাই কান্দিব ধৰিলে। সুৰবালাৰ প্ৰাণত যি জ্বালা উপস্থিত হৈছে—তাক ভাষাৰে প্ৰকাশ কৰা নাযায়। লতিকাই মূৰত, পিঠিত হাত বুলাই দিলে—লতিকাৰ চকুটো পানী আহিছে। এনে এটি অশান্তিময় পৰিস্থিতি হব পাৰে বুলি লতিকাই কল্পনা কৰা নাছিল। লতিকাৰ বুজিবলৈ বাকী নাথাকিল যে সুৰবালাই বীৰেনৰ মন বুজি পাইছে। লতিকাৰ প্ৰাণত নতুন আঘাত আহিল আৰু অন্তৰে অন্তৰে সঙ্কুচিত হৈ উঠিল।

এটা গম্ভীৰ আৰু গধুৰ পৰিস্থিতিয়ে দেখা দিলে লতিকা আৰু সুৰবালাৰ মনত।

(ঊনৈশ)

বীৰেনে মনৰ বল আহৰণ কৰিছে। সুৰবালাক বিয়া নকৰায়—স্থিৰ কৰিছে। দোদুল্যমান মনৰ অৱস্থা এতিয়া বীৰেনৰ নাই। লতিকাৰ মনৰ কথা সম্পূৰ্ণ বুজি পাইছে। সুৰবালাক জনাই দিবৰ আৱশ্যক বোধ কৰিছে। বীৰেনৰ মনৰ দ্বিধা ভাৱ নাই—কাৰণ বীৰেনে কেতিয়াও সন্মতিসূচক কথা সুৰবালাক দিয়া নাই। লতিকাৰ মাধ্যমত, লতিকাৰ সূচনাত বীৰেনৰ লগত সুৰবালাৰ বিয়াৰ প্ৰস্তাৱ হয় আৰু লতিকাৰ অবিবেচনাৰ ফলত সুৰবালাৰ প্ৰাণত আশাৰ সঞ্চাৰ হয়। বীৰেনে নিজৰ মন চালি-জাৰি চাইছে। বীৰেনে কেতিয়াও সুৰবালাৰ ওচৰত নিজৰ কোনো প্ৰতিশ্ৰুতিমূলক ব্যৱহাৰ কৰা নাই নাইবা যৌৱনসুলভ দুৰ্ব্বলতা দেখুৱা নাই। ধৰ্ম্ম বা নৈতিকতাৰ ফালৰ পৰা বীৰেন কোনো প্ৰকাৰে দায়ী নহয়। আনফালে লতিকাৰ এই নিৰ্দ্দোষ প্ৰৰোচনাৰ বাবেও বীৰেন দোষী হব নোৱাৰে। সুৰবালাৰ প্ৰাণত গভীৰ আঘাত পৰিব—কিন্তু তাৰ বাবে বীৰেনে কৰিব কি? সুৰবালাক উদ্ধাৰ কৰিবৰ বাবে লতিকাক

বা নিজক বঞ্চিত কৰা কোনো প্ৰকাৰে সু-যুক্তি হব নোৱাৰে। গতিকে বীৰেনে এতিয়া আৰু নিজে নিষ্ক্ৰিয় হৈ বহি থাকিব নোৱাৰে। নিজে আগবাঢ়ি গৈ লতিকাৰ লগত বিয়াৰ ব্যৱস্থা কৰিবই লাগিব। এইদৰে মন স্থিৰ কৰি লৈ বীৰেন মাকৰ ওচৰলৈ গ'ল আৰু মাকক জনাই দিলে যে—বীৰেনে লতিকাক বিয়া কৰাব, সুৰবালাক বিয়া নকৰায়।

অন্নদা দেৱী খুচি হ'ল আৰু ৰায় বাহাদুৰক এই সংবাদ দিলে। ৰায় বাহাদুৰো খুচি হ'ল; কিন্তু ইয়াৰ ভিতৰত আটাইতকৈ টান প্ৰশ্ন হৈছে লতিকাক লৈ। লতিকাই সুৰবালাক বঞ্চিত কৰি সুৰবালাৰ আশা-আকাঙ্ক্ষাৰ বাটত হেঙাৰ দিব খোজা নাই। লতিকাৰ কাৰণেই সুৰবালাৰ আজি এনে এটি অৱস্থাৰ সৃষ্টি হৈছে। লতিকাই প্ৰাণত মৰ্ম্মান্তিক বেদনা অনুভৱ কৰিছে। লতিকাই নিজৰ প্ৰেম সুৰবালাৰ বিয়াৰ বেদীত ঢালি দিবলৈ সাজু হৈছিল—মনে মনে। বিধাতাই সেই বাটত বাধা দি লতিকাৰ এনে এটি বিপন্ন অৱস্থাৰ সৃষ্টি কৰিছে।

সুৰবালাই প্ৰথম ধাক্কা চম্ভালি লৈছে। এতিয়া আৰু সুৰবালাৰ প্ৰাণত বীৰেনৰ প্ৰতি পূৰ্ব্বৰ আকৰ্ষণ নাই। ই ত্যাগ নহয়, ই নৈৰাশ্য নহয়, ই বন্ধুত্বৰ কৃতজ্ঞতা প্ৰকাশ নহয়—সুৰবালাই প্ৰকৃত অৱস্থাৰ সম্মুখীন হৈ বাস্তৱ ঘটনাৰ গুৰুত্ব উপলব্ধি কৰিছে। বীৰেনৰ প্ৰতি সুৰবালাৰ কোনো আক্ৰোশ নাই, ঘৃণা নাই নাইবা প্ৰেমোন্মাদনাও নাই।

সুৰবালাই সম্পূৰ্ণ ভাৱে নিজৰ গা এৰি দিছে—ঘটনা স্ৰোতৰ মাজত। কোনো দুখ নাই, কোনো অনুতাপ নাই, কোনো আক্ষেপ নাই। ভবিষ্যৎ কোনো চিন্তা নাই, বিষণ্ণ মনোভাৱ নাই—নৈৰাশ্যৰ কোনো ছাঁয়া নাই—নিজৰ মুখ মণ্ডলত। তথাপি—তথাপি—পূৰ্ব্বৰ চঞ্চলতাময় প্ৰফুল্লতাৰ কিছু যে হ্ৰাস ঘটিছে, সেইটো সকলোৱে বুজি পায়। তাৰ বাবে সুৰবালা দায়ী নহয়—দায়ী ঘটনাস্ৰোত।

লতিকাই সুৰবালাৰ অন্তৰ বুজি নোপোৱাকৈ থকা নাই। লতিকাৰ প্ৰাণত শান্তি নাই। বীৰেন আৰু সুৰবালাৰ ধৈৰ্য্য আৰু শান্তমূৰ্ত্তিয়ে লতিকাৰ প্ৰাণত আঘাত দিয়ে। অনুশোচনাৰ যন্ত্ৰণা লতিকাৰ প্ৰাণত অসহনীয় হৈ উঠিছে। ঘটনা স্ৰোতত লতিকাৰ লগত বীৰেনৰ বিয়া অনিবাৰ্য্য, তাক এৰাবৰ কোনো উপায় নাই লতিকাৰ। এনে বিয়াত কোনো অসঙ্গতি নাই—কোনো ফালৰ পৰা কোনো প্ৰতিবন্ধক নাই—। প্ৰতিবন্ধক মাথোন নিজে—নিজৰ মনৰ দুৰ্ব্বলতা।

এনে এটি অৱস্থাৰ যেতিয়া সৃষ্টি হৈছে—সুৰবালাৰ প্ৰাণত অকস্মাৎ এটি আঘাত আহে—নিজৰ কৰ্ত্তব্যৰ ত্ৰুটি হোৱা বুলি ভাবি। সুৰবালাই এই ত্ৰুটি শুধৰাবৰ বাবে অস্থিৰ হয়। কি উপায়ে শুধৰাব? তাই ভাবে। লাজ সঙ্কোচ অভিমান, ব্যৰ্থতা, নৈৰাশ্যৰ ভাৱ লুকাই ৰাখি এই কৰ্ত্তব্য সাধন কৰে কেনেকৈ? ই যে এক বিষম সমস্যা। সুৰবালাৰ প্ৰাণত শান্তি নাই। ঈশ্বৰৰ কি বিধান? ত্যাগৰ

মাজেদিও শান্তি নাহে। কৰ্ত্তব্যৰ ত্ৰুটি ইমান বিষম! কি সেই ত্ৰুটি? লতিকাৰ প্ৰতি কৰ্ত্তব্য! লতিকাৰ লগত বীৰেনৰ বিয়া হব লাগে—তাত সুৰবালাৰ কোনো আক্ৰোশ নাই, কোনো ঈৰ্ষা নাই, কোনো অসূয়া নাই। এই কথা লতিকাক বুজাব লাগে। বুজায় কেনেকৈ? কোন্ ভাষাৰে? কোন্ ব্যৱহাৰেৰে? সুৰবালা সাধাৰণ ৰমণীৰ দৰে নহয়। সেই কথা বুজাব লাগে। সুৰবালাৰ মন নীচ নহয়—সেই কথা বুজাব লাগে। লতিকাক সুৰবালাই কম ভাল নাপায়, সেই কথা বুজাব লাগে। সুৰবালাৰ বন্ধুত্ব নিম্নস্তৰৰ নহয় সেই কথা কেনেকৈ বুজায়? নীৰৱ ভাষাৰে যি ভাৱ বুজালে মানুহে বেছিকৈ বুজে, সেই ভাৱ ভাষাৰে কেনেকৈ প্ৰকাশ কৰে? নীৰৱ ভাষাত অন্তৰৰ বেদনা পৰিপুষ্ট হয়। লতিকাই নিশ্চয় বুজিব। এই সান্ত্বনা সুৰবালাই লোৱা উচিত হব নে নহব? চঞ্চল মনৰ অস্থিৰ ভাৱনাত মগ্ন হয় সুৰবালা। স্থিৰ কৰে অৱশেষত একোকে নকৰলৈ—কাকো। ঘটনা স্ৰোতত গা এৰি দিয়াই ভাল বুলি ভাৱে। মানুহে কিবা-কিবি কব—কওক। নীৰৱে সহিব সুৰবালাই। বীৰেনক বন্ধুভাৱে গ্ৰহণ কৰিব। লতিকাৰ স্বামী—সুৰবালাৰ বন্ধু হব পাৰে। কোনেও তাত একো কৰৰ এক্তিয়াৰ নাই।

লতিকাৰ লগত সুৰবালাৰ সাক্ষাৎ হয়। লতিকা আহে সুৰবালাৰ ওচৰত। কথা পাতে। কথাত কাৰো ৰস নজমে। উভয়ে যেন উভয়ৰ ওচৰত দোষী। কেৰম খেলে—কাৰো মন নবহে। চিলাই কৰে—কাৰো মন নবহে। কিতাপ পঢ়ে—সমালোচনা কৰে—। জমি নুঠে। দুয়ো চাহ কৰে—চাহ খায়। তাতো ভাল নালাগে। লতিকা গুচি যায়। সুৰবালাই বিদায় দিয়ে। কাৰো প্ৰাণত আনন্দ নাই। কোনে কি ভাবি কি কৰিব খোজে—মনৰ জোখাৰে একো কৰিব নোৱাৰে। উভয়ে সমস্যাৰ মাজত।

চলে এইদৰে কিছুদিন। বীৰেনে বিয়াৰ তাগিদা দিব লাগিছে। লতিকাৰ মতৰ কোনো আৱশ্যক নকৰে। দিন স্থিৰ নহয়। লতিকাৰ বুধিত পিছুৱাই যায়। সুৰবালাই বুজি পালে। বীৰেন, লতিকা, অন্নদা দেবী আৰু ৰামেশ্বৰ দত্তৰ আগতে সুৰবালাই এদিন বিয়াৰ দিন স্থিৰ কৰে। সকলো নিমাত। লতিকা আৰু বীৰেনৰ বিয়াৰ শেষ সিদ্ধান্ত হৈ গ'ল।

স্থিৰ কৰা দিন মতে বিয়াও হৈ গ'ল। সুৰবালাই সেই বিয়াত সৰহভাগ অংশ গ্ৰহণ কৰে—যেন দ'ৰা আৰু কইনাৰ উভয় পক্ষৰ ভনী।

(শেষ)
